
OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi – Journal of Ottoman Civilization Studies
Cilt 2, Sayı, 2, Ocak 2016 / Volume 2, Issue 2, January 2016

OSMED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED) 2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Editör / Editor

Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ahmet Ali GAZEL, Ahmet KÖÇ, Ali YILMAZ, Fatih DEMİREL, Gürsoy şAHİN, Hasan BABACAN, İsmail KIVRIM, İbrahim SEZGİN, Mehmet Ali ÜNAL, Nurgül Bozkurt, Saim YÖRÜK, Tahir SEVİNÇ, Ümit KOÇ

Cilt: 2 Sayı: 2 – Ocak 2016 / Volume: 2 Issue: 2 2016 – January
Yıldız Technical University, Department of Social Education 34220 Esenler / İstanbul, TURKEY
Tel: +9(0212) 3834864

E-mail: osmanlimedeniyeti@hotmail.com
www.osmanli-medeniyeti.com

Bu Sayının Hakemleri / Referees

- Dr. Ahmet K, Balıkesir Üniversitesi
Dr. Efkana Uzun, Niğde Üniversitesi,
Dr. Ensar kse, İstanbul Üniversitesi
Dr. Eyup Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Fatih Demirel, Uludağ Üniversitesi
Dr. İsmail Kıvrım, Gaziantep Üniversitesi
Dr. Mehmet Can, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Dr. Metin Kopar, Adıyaman Üniversitesi
Uzm. Muhammet Safi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Dr. Selim Hilmi Özkana, Yıldız Teknik Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler /Articles

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KÖMÜR OCAKLARININ TANZİMAT VE
MEŞRUTİYET DÖNEMLERİNDE İŞLETİLMESİ

Yüksel Kaştan

1-26

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF
HEBRON WITH FAVOR OF MUSLIMS

Mustafa Güler

27-44

1806 – 1812 OSMANLI-RUSYA SAVAŞI VE AZERBAJCAN

Günel Teymurova

45-59

İNGİLİZ GEZGİN EDWİN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX.
YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ

Gürsoy Şahin

60-77

OSMANLI DEVLETİ'NDE “1913TARİHLİ İDARE-İ UMUMİYE-İ VİLAYAT KANUN-İ
MUVAKKATİ” İLE VİLAYET YÖNETİMİNİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

Yüksel Kaştan

78-98

Kitap İncelemesi / Book Review

KIZLARIN SESSİZLİĞİ: KIZ ENSTİTÜLERİNİN UZUN TARİHİ

Naciye Şaşmaz

99-103

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KÖMÜR OCAKLARININ İŞLETİLMESİ (1839-1918)

OPERATION OF COAL CENTER IN THE OTTOMAN EMPIRE (1839-1918)

Yüksel Kaştan*

Özet

Dünya'da en önemli enerji kaynaklarından biri kömür madenidir. Kömür önceleri ısınmada kullanılmakla birlikte daha sonra aydınlatmada, buharlı makinelerin icat edilmesi ile buhar elde etmede kullanılmıştır. Sanayileşme ile birlikte Avrupa ülkeleri arasında kömür madenine ulaşmak için mücadeleler başlamıştır. Bunu takip eden zamanlarda gelişmiş ülkeler az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere daha çok yeraltı madenlerine yatırım yapmışlardır. Esasen ülkelerin zenginlikleri yeraltı madenlerinin değeri ile ölçülmektedir. Bu nedenle yeraltı madenlerinin yoğun olduğu ülkelere yabancı sermaye akışı daha çok borçlandırma şeklinde olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancıların mülk edinmesi ve maden işletmesi yasal olarak mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında 1838 yılında imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması sonrasında İngiliz şirketleri ülkede mülk edinme hakkını elde etmiştir.¹ Madenlerin yabancı şirketler tarafından işletilmesi ile ilgili yasal düzenlemeler ise Tanzimat sonrasında yapılarak kömür madenlerinin yabancı firmalar tarafından işletilmesinin önü açılmıştır. Kömür ocakları yabancı şirketler tarafından işletilmeye başlamıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu kömür ihtiyacını ithal ederek karşıladığından yabancı şirketler Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde bu pazarlarını kaybetmek istememişlerdir. Yabancı şirketler ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan faydalanmak isteyerek kömür madenlerinin işletme imtiyazını almak istemişlerdir. Bu süreçte Fransız ve İtalyanlar ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan faydalanarak bir fermanla kömür yataklarında küçük işletmeler kurmuşlardır.²

Bu makalede kömür ocaklarının Osmanlı İmparatorluğu'nda işletilme süreci, yasal düzenlemeler, Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı şirketler arasında gerçekleşen mücadeleler, I. Dünya Savaşı'nda kömür madenlerinin stratejik önemi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kömür, kömür ocağı, Osmanlı İmparatorluğu, şirket, işletme, imtiyaz.

* (Doç. Dr.); Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi, kastanyuksel@hotmail.com

¹Muhammed Akdiş, *Dünya'da ve Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ve Beklentiler*, YASED Yayınları, No:33, İstanbul, 1988, s.67; Tuncay Hacaloğlu, *Yabancı Sermaye ve Türkiye'de Yabancı Sermaye Uygulaması*, T.C. Başbakanlık DPT Teşvik ve Uygulama Başkanlığı Yayını, Ankara 1983, s.3.

²Tayanç Tunç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, Milliyet Yayınları, Karacan Armağanı, İstanbul, 1973, s.19.

Abstract

One of the most important energy source is coal mine in the world. While using the heating coal before then lighting is used to generate steam with the invention of the steam engine. Struggle to reach the coal mine has started among the European countries with industrialization. In the time that followed, the developed countries have invested in more underground mine in the underdeveloped and developing countries. Essentially wealth of the country is measured by the value of the underground mine. Therefore intensive flow of foreign capital to countries where underground mining has been mostly in the form of lending.

The acquisition of property by foreigners in the Ottoman Empire and mining is not legally possible. After the Ottoman Empire Free Trade Agreement signed between England and in 1838 obtained the right to acquire property in British companies of the country.³ The regulations related to the operation of mines by foreign companies run by foreign firms of the way to making coal mines were opened after the Reforms of Tanzimat. Coal mines began to be operated by foreign companies. However, it meets the need of importing coal from foreign companies Ottoman Tanzimat and Constitutional periods did not want to lose this market. Foreign companies to benefit from the economic situation in the country they wish to receive the franchise business of asking coal mines. In this process benefited from the economic situation in the country, the French and Italians have established small businesses in an edict coal.⁴

This article describes the process of operation of coal mines in the Ottoman Empire, legal regulations, the struggle taking place among foreign companies with Ottoman Empire in World War I. The strategic importance of coal mines were examined.

Keywords: Coal, coal mines, Ottoman Empire, companies, businesses, franchises.

Giriş

Kömür yapısı bakımından bir fosil yakıt olmakla birlikte, oluşum açısından petrol ve doğal gazdan farklılıklara sahiptir. Kömürün oluşumu yüzlerce yıl önce toprak altında kalmış olan çeşitli bitkilerin yüksek ısı ve basınç altında transformasyon geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Kömürün tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Bazı tarihçilere göre kömür ilk kez ticari olarak Çin'de kullanılmıştır. Milattan önce 1000 yıllarında Çin'in kuzeydoğusunda bulunan bir ocağın üretilen kömürlerin bakır eritme ve döküm işlerinde kullanıldığına dair raporlar vardır. Kömüre yoğun talep 18 ve 19. yüzyıllarda gerçekleşen sanayi devrimi sırasında ve sonrasında olmuştur. Kömür kullanımındaki bu artışın sebebi 1769 yılında James Watt tarafından icat edilen buhar makinesindeki gelişmelerdir. Sanayi devrimi ile demir-çelik üretiminde, demiryolu taşımacılığında ve buharlı gemilerde kömür kullanımı artmıştır. Özellikle gelişen sanayi ve endüstri kömür kullanımını arttırmış, kömürü önemli bir maden haline getirmiştir.⁵

Dünya'da ilk buharlı gemi 1707 yılında Kassel'de yapılmıştır, ancak mavnacılar işlerinin bozulacağını düşünerek bu gemiyi parçalamışlardır. Bu hadise buharlı geminin kullanımını yüz yıl kadar geciktirmiştir. Fulton Fransa'da 1803 yılında bir kez daha buharlı

³Muhammed Akdiş, **Dünya'da ve Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları ve Beklentiler**, YASED Yayın No:33, İstanbul 1988,s.67; Tuncay Hacaloğlu, **Yabancı Sermaye ve Türkiye'de Yabancı Sermaye Uygulaması**, T.C. Başbakanlık DPT Teşvik ve Uygulama Başkanlığı Yayını, Ankara 1983,s.3.

⁴Tayanç Tunç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, Karacan Armağanı, İstanbul, 1973,s.19.

⁵Ali Tanoğlu, **Enerji Kaynakları**, İ. Ü. Coğ. Enst. Yayını, İstanbul, 1971; **Yeni Hayat Ansiklopedisi**, C.4,Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul,1982,s.2050-2052; Ian Harrison, **Büyük Buluşlar**, Çeviren Turgut Gürer, Doğuş Grubu İletişim ve Yayıncılık,İstanbul,2006,s.86-87; Isaac Asimov, **Bilim ve Buluşlar Tarihi**, Çeviren Elif Topçugil, İmge Kitabevi, İstanbul,2006,s.177-178.

gemi yapmıştır. Onun bu başarısından sonra 1807 yılında ilk yolcu gemisi de yapılmıştır. Stephenson 1781-1848 yılları arasında ilk defa buhar kuvvetini demiryolunda denemiştir. Stephenson yaptığı, yolcu taşıyan vagonları çeken lokomotif, ilk olarak 27 Eylül 1825 tarihinde Stockton- Dorlington demiryolu hattında çalışmaya başlamıştır. Seguin daha sonra buharla çalışan lokomotifleri daha da geliştirmiştir.⁶

Kömür madeni Avrupa'da toprağa yakın yerlerde Liege, Ruhr, Saar, Saint- Etienne gibi yerlerde çıkarılmış ve daha çok dökme demir, cam ve seramik üretiminde kullanılmıştır. Avrupa'da buharlı makinenin icat edilmesi ile kömür ve kömür madenlerinin önemi hızla artmaya başlamıştır.

Kömürden gaz üretimi gerçekleştirilmiş, bu gaz şehirlerin aydınlatılmasında kullanılmıştır. 19. yüzyılda Londra gibi bazı metropol şehirlerde şehir aydınlatma lambaları için kömürden gaz yağı üretimi büyük büyüme göstermiştir. Sokak aydınlatması için kömür gazı kullanımı modern elektrik çağı ile yerini elektriğe bırakmıştır. 19. yüzyıldaki elektrik üretimindeki gelişmeler ile kömürün geleceği elektrik üretimine bağlanmıştır. Evlerin ışıklandırılması amacıyla elektrik üretimi ilk kez 1882 yılında Thomas Edison tarafından geliştirilen kömür yakıtlı elektrik jeneratörü ile başlamıştır.

İçten yanmalı motorların icat edilmesi sonrası petrol yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Petrolün dünya siyasetinde önemi giderek artarken kömür madeni eski hayatî önemini giderek kaybetmeye başlamıştır. Ama kömürün dünya siyaseti ve ekonomisi içinde önemi hiçbir zaman tamamen azalmamıştır. Halen dünyada çıkarılan kömürün büyük bölümü sanayi, elektrik santralleri ve çeşitli alanlarda kullanılmaktadır.

A.TANZİMAT DÖNEMİ'NDE EREĞLİ'DE KÖMÜR OCAKLARININ İŞLETİLMESİ

II. Mahmut Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Girit'in kendisine bağlanması isteği sonrasında çıkan isyanında çok çaresiz kalmış ve Rusya'dan yardım talep etmiştir. Padişah, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yardımları sonrasında İngiltere ile 1838 yılında Serbest Ticaret Anlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda kömür yatakları Tanzimat'ın ilanından sonra yabancı sermaye için gerekli düzenlemelerin yapılması ile işletmeye açılabilmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu kömür ihtiyacını İngiltere'den karşılamaktadır. İngiltere pazarını kaybetmemek için mümkün olduğu ölçüde ülkede kömür madenlerinin işletilmesini çeşitli nedenlerle engellemiştir.⁷

Ereğli kömür madenlerinden önce Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de (Marmaris, İçel ve Alanya'nın dağlık alanlarında) bilinen ve işletilen kömür madenleri yer almıştır. Buralardaki madenlerin işletme imtiyazı Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya 8 Temmuz 1805

⁶ Robert Henry Thurston, **Robert Fulton: his life and its results**, Section II, Dood, Mead and Co, 1891, New York,s.347-379; Georg Ilies, **Leading American Inventors, With Fifteen Portraits And Many Illustrations**, Henry Holt and Company, New York,1912,s.s.40-75; Hilmi Keçeli, "İlk Lokomotifi Yapan George Stephenson", **Demiryolları Dergisi**,TCDD Basın Yayın,Sayı Sayı,21, Ankara, 1945,s.248-250; Oswald Nock, **Building the first main lines**, The Railway Engineers, London, 1955, Batsford,p.62.

⁷Ahmet Naim, **Zonguldak Havzası Uzun Mehmetten Bugüne Kadar**,Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1934,s.9-18; Kemalettin Apak, v.d., **Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri**, İzmit Seliloz Basımevi 1952, İzmit,s.289-290.

tarihinde verilmiştir. 1850 yılında Çıldır Sancağı'nda, İmroz ve Selavnik adaları ile Tekirdağ mıntıkasında kömür madeni bulunarak kömürün kalitesinin tespit edilmesi amacıyla Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası tarafından uzman kişiler görevlendirilmiş, yapılan incelemeler sonrasında kömürün kullanılabilir olduğu anlaşılınca buradaki ocakların işletilmesi Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası'na verilmiştir.⁸ Hicaz ve Irak Ordusu Kumandanı Müşir Namık Paşa ve Kaptan Paşa'nın 1851 yılında İstanbul'a gönderdikleri yazı sonrasında yapılan incelemelerde Kefri kasabasında yer alan ocakların kaliteli ve işletilebilir olduğu anlaşılmıştır. 1852 yılında Yemen Valisi Mustafa Paşa da Yemen'de keşfedilen kömür numunelerini incelenmek üzere İstanbul'a göndermiştir. Bunlara ilaveten 1825 yılında Oltu'da, Yalova'da, Kastamonu Cide'de kömür madeni keşfedilmiş ve örnekleri incelenmiştir.⁹

Kömür madeni Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud'un Padişahlığı zamanında Ereğli'de Uzun Mehmet tarafından 1829 yılında bulunmasına karşın işletmeye Padişah Abdülmecid zamanında başlamıştır. Kömür ocaklarının açılması ve imparatorluğun bu madenden faydalanması ancak 1841 yılında olabilmıştır. Ülkede kömürün bulunmasından 1841 yılına kadar üretim ihmal edilmiş, donanma ve fabrikaların kullandığı kömür ithal edilmiştir.¹⁰ Ereğli kömür ocakları 5 Kasım 1842-30 Kasım 1845 tarihleri ilk defa yerli girişimci ve sermaye ile arasında bir grup Galata sarrafı Kömür Kumpanyası adı altında birleşmiştir. Ereğli kömür ocakları bu kumpanya tarafından işletilmeye başlamıştır.¹¹ Ereğli Kömür madenlerini işletmek amacıyla kurulan bu kumpanya yaklaşık 1864 yılına kadar faaliyet etmiştir. Bu kumpanya devamlı ülkenin çıkarları değil kendi ve İngilizlerin çıkarları doğrultusunda ocaklardan kömür üretimi yapmıştır. Daha sonraki süreçte bu kumpanyanın ortakları arasında Ahmet Fethi Paşa, Rıza Paşa, Saffeti Paşa, Tahir Bey Efendi, İzzet Paşa ve Mustafa Efendiler gibi devlet erkânından kişiler de yer almışlardır.¹² Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemde yabancıların yatırım yapma imkânı olmadığı için sermayelerini daha çok yerli işbirlikçileri sayesinde sokmuşlardır. Hatta imparatorluğa borç vermişler ve böylece içişlerine hâkim olmaya çalışmışlardır. Padişah bu düzeni fark etmiş ve kendisi de hisse alarak kumpanyadaki yabancı hâkimiyetini kırmaya çalışmıştır. Bu süreçte Padişah Abdülmecit Han kumpanyanın yarı hissesine sahip duruma gelmiş ve kumpanya bu şekilde devam etmiştir.¹³

⁸ BOA, HH.İ, nr. 1/7; BOA, HH.MH, nr. 1/5; BOA, HH.MH, nr. 6/4; BOA, HH.MH, nr. 8/50; BOA, HH.MH, nr. 9/28; Öğreten, a.g.m.s.138-139.

⁹Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim", **A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 31, Erzurum, 2006,s.139-140.

¹⁰Naim, a.g.e.s. 18-19, Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881- 1909)**, Çeviren Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.47; A.Osman Yılmaz, Nadir Avşaroğlu, **Madencilik Tarihimiz**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Arşivi, Ankara, 2005; Nejat Tamzok, **Neoliberal Politikaların Madencilğe Etkileri**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 2002.

¹¹Hüseyin Fehmi İmer, **Ereğli Maden Kömürü Havzası Tarihçesi**, Halkevi Yayını, Zonguldak Matbaası, Zonguldak 1944, s.9-10; Sadrettin Enver, **Zonguldak Kömür Havzamız**, Eti Bank Yayınları, İstanbul, 1941, s.13; BOA, **Hazine-i hassa Defteri**, nr. 790, v. 1b.

¹²Halil Seyidoğlu, **Uluslararası Finans**, 3.Baskı, Güzem Yayınları No: 16, İstanbul, 2001, s.397; Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Döneminde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", **150.Yıl Tanzimat**, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.124.

¹³Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974, s.48; Öğreten, a.g.m., s.143-144.

Maden ocaklarının mülkiyeti esasen İmparatorluğa ait olmakla birlikte, mülkiyetin intifa hakkı bir süre sonra Padişaha ait olmuştur.¹⁴ Ereğli kömür madenlerinin idaresi ise farklı zamanlarda sırası ile Maliye, Darphane (Hazine-i Hassa), Bahriye Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Orman ve Maadin ve de Ziraat Nezaretinde yer almıştır.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun Viyana Büyükelçisi o zamanlarda ülkede kömür çıkartma tekniğini bilen olmadığından Ereğli madenleri için Avusturya Prensi Metternich'ten madenci talep etmiştir. İki ülke arasında yapılan yazışmalar neticesinde ülkeye ocaklardan ilkel yöntemlerle kömür çıkartan taş bacası ve lağımçı ustaları gibi ilk madenciler gelmiştir. Buna göre Ereğli madenleri için ilk girişimler Avusturya- Macaristan İmparatorluğu'nun Avusturya kanadı tarafından başlamıştır. Buna göre Ereğli kömür madenleri ile ilgili ilk imtiyaz girişimini Avusturya yapmıştır.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyıla kadar madenlerin çıkarılmasında ve çalışanlarıyla ilgili düzenlemelerde şer'i hükümler yer almıştır. Bazı madenler maden mukataası kalemince idare edilmiştir. Ülkede ilk zamanlarda kömür madenleri Darphane-i amireye bağlıken 1847 yılında Hazine-i Hassa kurulunca kömür madenlerinin idaresi buraya geçmiştir.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Dönemi'nde ilk defa dış borç almış, aldığı borçları ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumdan dolayı bir türlü zamanında ödeyememiştir. Bunun sonucunda imparatorluğun borcu hızla artmıştır. Bu durum nedeniyle Bahriye Nezareti kömür ücretini ödemekte zorlanmış, hatta bazen de ödememiştir. Nezaret dışında kömür alımı olmadığı için ocaklarda üretim devamlı sabit tutulmuş ve artırılmamıştır. Kömür üretimin artırılmayışının bir başka nedeni de ülkenin kalan ihtiyacının İngiltere'den ithal edilmeye devam edilmesi olmuştur. Maden ocaklarındaki kömür üretimi 50 bin tonun altına düşüp de bunu Bahriye Nezareti fark edince, 1851 yılında Galata Sarraflarının anlaşması Nezaret tarafından fes edilmiştir. Buna rağmen ocaklarda kömür üretim kapasitesini artırabilmek amacıyla İngiltere'den John ve Georg Berkley isimlerinde iki maden mühendisi kardeş ve sekiz ocak çavuşu ülkeye getirtilmiştir.¹⁸

Kumpanyanın ürettiği kömürün tamamı anlaşmaya göre Bahriye Nezareti'ne satılacaktır. Kumpanya kurulmadan önce ocaklarda kömür üretimi ülke dışından gelen madenciler tarafından yapılmıştır. Ereğli Kömür Kumpanyası'nda da bu madenciler

¹⁴Hamza Aktan, **İslam'da Madenlerin Hukuki Statüsü**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1986, s.40.

¹⁵ Naim, a.g.e.s. 9-18; Ali Özeken, **Ereğli Kömür Havzası Tarihi**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1944, s.15-17; Bahri Savaşkan, **Zonguldak Maden Kömürü Havzası Tarihçesi**, Zonguldak Taş Kömürü İşletmeleri Yayını, Zonguldak,1993,s.6-11; Şerife Yorulmaz, "Türkiye'de Taşkömürünün Keşfi ve Kömür İşletme İmtiyazları (1829-1937)",**Türkiye 11.Kömür Kongresi Bildiriler Kitabı**,10-12 Haziran 1998, Amasra-Bartın,s.284.

¹⁶Ahmet Öğreten, "**Ereğli Kömür Madeni Havzasında Kurulan İlk Şirket Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası**", **Zonguldak Kent Tarihi 2005 Bilenli [13-18 Kasım 2005] Bildiriler Kitabı**, Zonguldak,2005,s.300.

¹⁷**Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu**,Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu Yayını, Ankara,1 973,,s.42-43; Namık Özalp, **Zonguldak ve Kömür Havzası**, Özülmez Özel İlkokulu Yayını, Zonguldak 1955, s.14-16; Yavuz Cezzar, "Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi", **T.C.T.A., C.IV.**, Dergah Yayınları,İstanbul 1985,s.932.

¹⁸Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VI, TTK Yayını, Ankara 1983,s.245; Abdüllatif Şener, **Sona Doğru Osmanlı**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007, s.67,111; Yusuf Kemal Tengirşek, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Siyaseti**, **Tanzimat I**, Maarif Basımevi,İstanbul 1940,s.319.

taşeron olarak çalışmış ve kömür üretmeye devam etmişlerdir. Kumpanyanın yıllık kömür üretimi yaklaşık 50 bin ton olarak gerçekleşmiş ve bu üretim ülke ihtiyacının ancak üçte birini karşılayabilmiştir.¹⁹

Hommaire de Hell 1846 yılında Zonguldak'ı ziyaret etmiştir. Hell daha sonra Ereğli Kömür madenleri ile ilgili olarak muhitteki ocaklarda yaklaşık 1 500 kişinin çalıştığını, çıkartılan kömürün nakliyesinde de 300 kişinin kullanıldığını belirtmesiyle havzanın kömür madeni bakımından ne denli önemli olduğu ifade etmiştir. Buna göre hem istihdam ve üretim bakımından kömür havzasının ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir.²⁰

Ereğli Maden ocaklarında üretimi artırabilmek amacıyla 1850 yılında Belçika'dan mühendis Lins getirtilerek Ereğli'den Amasra'ya kadar inceleme yaptırılmıştır. Bu ve daha sonra havza ile ilgili bir başka çalışma yapmış olan Ahmet Fethi Paşa'nın raporu doğrultusunda, İngiltere'den Lonforiç, Petredor Barkly, Vays, Vilyam Gulanily, Aysan Palmer, Polonyalı ve Macar iki amele, bir İngiliz doktor ve diğer tekniker elemanlar ocaklarda ve havzada çalıştırılmak amacıyla getirtilmiştir.²¹

1851-1854 yılları arasında Ereğli'de bir kısım maden ocağı "miri ocaklar" adı altında istihkâm askerlerince işletilmiştir. İmparatorluğun Rusya ile Kırım'da 1854-1856 yılları arasında yaptığı savaş sırasında ocaklarda kömür çıkartan askerlerin cepheye gitmesiyle ocakların işletilmesi kesintiye uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğu müttefik donmalarının kömür ihtiyacının karşılanması için Ereğli kömür ocaklarının idaresini geçici olarak müttefikleri Fransa ve İngiltere'ye vermiştir. Ülkede kömür darlığı ortaya çıkınca Meclisi Vâlâ tarafından Mehmed Ali Paşa'ya verilmiş işletme imtiyazına son verilerek bu imtiyaz Ereğli kömür ocaklarını işleten kumpanyaya, yine Midilli Adası'nın Telvine Köyünde bulunan kömürün imtiyazı tespit edilen şartlar ve on sene müddetle Kastamonu Valisi İsmet Paşa'ya verilmiştir.²² Bu sürede havzada İngilizlerin elindeki ocaklarda kömür üretimi bir hayli artmıştır. Öyle ki İngiltere ve Fransa'nın gemilerinin kömür ihtiyacı karşılandıktan sonra stok yapılmış ve savaş sonunda bu stok kömürler Osmanlı İmparatorluğu'na satılmıştır.²³

Osmanlı İmparatorluğu, 1854- 1856 yılları arasında Rusya ile yapmış olduğu Kırım Savaşı sırasında ordunun gerekli olan ihtiyaçları için, ülke içindeki bankerlerden aldığı paralar yetersiz kalınca, Parisli Banker Beshet Bethomas, Londralı Banker Deveaux ve ortaklarıyla 55 milyon Franklık kredi anlaşması yapmıştır.²⁴ Kırım Savaşları sırasında

¹⁹Fahrettin Tızlak, **Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik**, TTK Yayını, Ankara 1997,s.4.

²⁰Friedrich Karl Dömer, **Küçük Asya Kuzey Kıyısında Araştırmalar**, Küçük Asya Yazıtları Ek Cildi, Avusturya Bilimler Akademisi Komisyon Yayınevi,Viyana, 1966,s.214.

²¹Ahmet Öğreten, Hüseyin Koca, **Zonguldak Kömür Havzasının Tarihi, Sosyal ve Ekonomik Gelişimi**, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Zonguldak, 2007s.19-21.

²² Ahmet Öğreten, "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim",**A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 31, Erzurum,2006,s.138.

²³Apak,vd, s.289-290; Öğreten, a.g.m., s.138; Tengirşek, a.g.e., s.320-322; **İslam Ansiklopedisi, C.II**, Tanzimat Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul,1989,s.740.

²⁴Haydar Kazgan, **Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995,s. 122-124; Quartaert,a.g.e.,s.128.

Karadeniz'e gelen Fransız ve İngiliz donanma gemilerinin yakıt ihtiyacı Zonguldak kömür madenlerinden karşılanması için her iki ülke ile ayrı ayrı anlaşma imzalanmıştır.²⁵

Fransa'nın Kırım Savaşları nedeniyle donanma gemilerinin kömür ihtiyacını Osmanlı İmparatorluğu'ndan talep etmeleri nedeniyle Fethi Paşa derhal Sadarete gönderdiği tezkirede Ereğli madenlerinin daha yoğun bir çalışmayla daha fazla maden üretmesi gerektiğini, hatta bunun için madenlere özel bir memur tayin edilerek daha fazla işçi çalıştırılmasını önermiştir. Fransızlarla yapılan sekiz maddelik anlaşma Hazine-i Hassa Nezaretiyle Fransa Donanması Komiseri Mösyö Tukas arasında yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre;²⁶

1-Ereğli madenlerinden her ay 3 bin ton yani beher tonu 18 kantar itibariyle 54 bin kantar kömür verilecektir.

2-Anlaşmanın yapıldığı tarihi takip eden Nisan ayı başında verilecek 3 bin ton kömür hazır olduğundan derhal gemi gönderilerek alınacaktır.

3-Verilecek kömürler maden kömürlerinin en iyisinden, tazesinden ve mümkün olduğu kadar tozsuzundan verilecektir. Kömürün yarısı Kozlu İskelesi'nden, diğer yarısı Mösyö Tukas'ın istediği Ereğli Limanı'ndan ve diğer ağız iskelelerinden alınacaktır. Madenlerden Kozluca kömürü daha çok işe yarayacağından diğer iskelelerde bulunan kömürün en iyisi ve memurlar beğendiğinden alacaklardır.

4-Maden ocaklarında mevcut kömürün her kantarının fiyatı beş kuruş olacaktır. Ama ocaklardan iskeleye, iskeleden sandal ve mavnalar ile gemiye çıkarılacağından, nakliye ücretinden dolayı masraf meydana geleceği ifade edilerek Mösyö Tukas'a borç ve meşakkat getireceği belirtilir. Bu nedenle Ereğli'den alınacak kömürün her kantarına 3,5 kuruş 16 para, diğer ağız iskelelerden alınacak kömüre 2 kuruş, Kozlu'dan alınacaklara 40'ar para zam olunacaktır. Yani Ereğli'de mevcut kömürün kantarı nakliyesi ile beraber 8,5 kuruş 16 para, diğer iskelelerde bulunan kömürü 7 kuruş, Kozlu'da olan kömürü 6 kuruş fiyattan alınacaktır. Alınacak kömürler hangi ağız ve limandan gemilere yüklenmişse miktarını gösteren Mösyö Tukas'ın adamı tarafından verilecek makbuz senetlerine işaretlenecektir.

5-İşbu alınacak kömürlerin belirtilen fiyat üzerinden Darphane-i Amire'ye teslim olunduğu vakit kaime cinsinden değil nakden tediye olunacak, beşlik verildiği halde de 5 kuruşa verilecektir.

6-Ay ay alınan kömürün hesaplarını İstanbul'daki Fransız Donanması amirali ve Mösyö Tukas tarafından incelenecek, donanmaya verilen miktarın bedeli yukarıda yazılı fiyat üzerinden teslim olunacak, Mösyö Tukas tarafından alınıp da henüz donanmaya teslim olunmayan kömürün bedeli ileriki aya mahsup olunacaktır. Mahallinden gönderilen irsaliyelerden ne kadarının parası tediye olunmuş ise o miktar irsaliye kendisine teslim olunacaktır.

²⁵Edmond Rossier, **Avrupa'nın Siyasi Tarihi, 1815-1919**,Çeviri A.Kemal Akşit, Fazilet Basımevi, İstanbul 1943,s.115; Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, a.g.e., s.43.

²⁶ Öğreten, ve Koca, a.g.e., s. 34.

7-Fransa donanmasının ihtiyacının bir an evvel tedariki ve gönderilecek gemilerin varmaları halinde, gemiler bekletilmeyerek sırasıyla yükleneceği, geminin birinin yüklenmesi bittiğinde derhal diğerine başlanarak süratle yüklenmesi gerçekleştirileceği, gemilerin geri dönmelerine gayret edileceği hassadan kuvvetle taahhüt edilir.

8-Yukarıda yazılı şartların icrasına gayret olunması, kömür mahallelerine gönderilecek gemilerin varmaları halinde bekletilmeyerek gerekli kömürün süratle yüklenmesi, Mösyö Tukas'ın madenlere göndereceği adamına yardımcı olunması hususunda Ereğli Madenleri müdürüne hitaben Hazine-i Hassa Nezareti tarafından özel mektup gönderilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu adına Amire Emine Hasib Paşa ile İngiltere adına İngiltere Vapurları memuru Sen Corc Henri Mubre arasında İngiliz donanmalarının kömür ihtiyacını karşılamak amacıyla 22 Nisan 1854 tarihinde yapılan anlaşmaya göre;²⁷

1- Kozlu ve sair derelerden ve Ereğli madenlerinden her ay çok iyi, yeni mahsul, gayet temiz ve hiç tozu olmayan en az 3 bin ton yani 54 bin kantar kömür, Karadeniz'de bulunan İngiltere Donanması Baş Kumandanı tarafından oralara gönderilecek olan savaş ve diğer gemilere teslim olunacaktır.

2-Kömürün miktar ve cinsini iki ülke arasında bu konuda memur olan görevliler inceleyip, beğendikten sonra kendi imzalarıyla kömürü alan gemi kaptanlarına birer ilmühaber vererek, bir ilmühaber İstanbul'da Mr.Mubre'ya ibraz olunacak ve miktarın parası nakit olarak Hazine-i amire fiyatı üzere ismi zikredilen Mr. Mubre tarafından ödenecektir. Kömürün beher kantarına 5'er ve Kozlu'da gemiye konulması için 1'er kuruş zam ile 6'şar kuruş, sair derelerde gemiye konulması için 2'şer kuruş zam ile 7'şer kuruş ve Ereğli'de mavna ve nakliye masrafı ve saire dâhil olmak üzere 3 kuruş 36'şar para zam ile 8 kuruş 36'şar para hesabıyla ödenecektir.

3-Sözü edilen miktarda kömürün yarısı her ay Kozlu'dan, diğer yarısı Ereğli ve sair derelerden teslim olunacaktır. Bu hususta bir emir yayınlanacaktır.

4-İngiltere gemileri sıra ile, fakat acele olarak yüklenecektir. Ayrıca sahillerde olan müdürlerce veya vekillerince İngiltere gemilerine her türlü kolaylık sağlanacaktır.

5-Belirtilen miktarda kömürü almak üzere varan İngiliz gemilerine hemen kömürün yüklenmesine başlanacaktır.

6-Bu anlaşma İngiltere'nin zimmetini her türlü masraftan ibra ve ıskat eylediği açık ve aşikardır.

Yukarıda bahsedilen anlaşma ile İngiltere'ye karşı vaat edilen kömür sağlanamadığından anlaşmadan üç ay sonra Kozlu ve Zonguldak kömür ocaklarının idaresi ile bazı ocakların modernizasyonu, yapılan yeni bir anlaşma ile maalesef İngiltere'ye geçmiştir. Bu yeni anlaşmaya göre Kozlu ve Zonguldak derelerinde bulunan kömür yataklarının tespit edilecek sınırlar içinde kalan kömür ocaklarının işletilmesi

²⁷Öğreten ve Koca,a.g.e.,s.35; Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974,s.128.

tamamen İngiltere'ye verilmiştir. İngiltere tarafından maden sahiplerine gemilere yüklenecek nitelikte üretilecek her bir ton yani 18 kantar kömür için 10 Şilin ödenecektir. Buradan yüklenecek kömürün miktarını belirleyebilmek ve kaydını tutabilmek amacıyla karşılıklı olarak kumpanya tarafından memur görevlendirilebilecektir.

İngiltere ile Kozlu ve Zonguldak derelerinin işletilmesine dair anlaşma şartları Kırım Savaşı'nın devam ettiği sürece geçerli olacaktır. Daha sonra barışın sağlanması durumunda İngiltere'nin savaş masrafları ve ocaklarda yapılmış masrafları, modernizasyon ve buraya getirilen çeşitli alet ve edevat için ortak bir komisyon kurularak fiyatı belirlenecek ve İngiltere'ye ödenecektir; lakin belirlenecek miktar 10 bin Lirayı geçemeyecektir. Şayet İngiltere 10 bin Liranın üzerinde kömür aldıysa parasını ödeyecektir. İngiltere, Fransa'nın da bu anlaşmadan faydalanmasını kabul edecektir. Buna göre ocaklardan günlük çıkarılacak kömürün yarısı, Hasib Paşa ile Fransa Korinsörü yanında imzalanan anlaşmada yer alan fiyat üzerinden ödenecektir. Artık Fransa'ya yapılacak olan kömür sevkiyatı da İngiltere ile yapılan anlaşmaya göre gerçekleşecektir. İngiltere ile Zonguldak ve Kozlu derelerindeki kömür madeni ile ilgili yapılan anlaşmaya daha sonra İstanbul'daki İngiltere sefaretinin yapmış olduğu başvuru sonrasında 19 Ekim 1854 tarihli Sadaret tezkeresi ile Üzülmaz Deresi kömür madenleri de ilave edilmiştir.

Kırım Savaşı sonunda İngiltere ile yapılan bu anlaşma gereği Kozlu ve Zonguldak derelerinde bulunan demiryolu rayı, araba ve diğer alet ve edevatın bedelsiz olarak İngiltere idaresine teslim edilerek bir deftere envanteri kaydedilmiştir. Malzemelerin bir kısmı İngiltere tarafından bedeli ödenmek üzere teslim edilmiş, diğer kısmı da İngiltere ocakları teslim ederken geri teslim etmek üzere verilmiştir.

İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yapılan anlaşma gereği savaş sırasında 27 812 ton 6 kantar maden kömürü almış ve kömür karşılığı 13 906 Lira 2,5 Şilin ödemiştir. Buna göre Fransa ve İngiltere Kırım Savaşı sırasında savaş masrafı dışında ocaklardan aldığı kömürün parasını Osmanlı İmparatorluğu'na ödemiştir. Fakat yapılan anlaşma da yer alan kömür fiyatı dünya piyasa değeri midir, yoksa müttefiklik fiyatı mıdır bu konu belirsizdir. İngiltere savaşın sona ermesiyle ocakların idaresini tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na geri vermiştir. İngiltere ocaklarda ürettiği 40 246 ton kömürün 15 736 tonunu kullanmış geri kalanını üretim mahallinde bırakmıştır. Kalan kömürün masrafı ise her iki ülke arasında karşılıklı olarak mahsup edilmiştir.

Esasen İngiltere ve Fransa tamamen Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatleri doğrultusunda savaşa yardım etmiş ve kendileri bu savaştan bir fayda görmemişlerdir demek yanıltıcı olur. Zaten savaşın hemen akabinde Paris görüşmeleri yapılmış ve bu devletlerin talepleri doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir.

Ülkenin Kırım Savaşı sırasında Ereğli'deki en verimli kömür ocaklarının işletilmesini Fransa ve İngiltere'ye bırakması sonucu, kalan kömür ocaklarının üretimi kendi ihtiyaçlarını karşılayamamıştır. Ülkenin kurum ve kuruluşlarında, gemilerinde, fabrikalarda, özel sektörde kömür sıkıntısı yaşanmaya başlamıştır. İmparatorluk bu

sıkıntıyı aşmak için yeni kömür ocakları tespit etmek, kömür ithal etmek, borç para almak gibi arayışlara girmiştir. Böylece ülke kendi elindeki kömür madenlerini başkalarına verirken kendisi başka yerlerden kömür teminine çalışmıştır.

Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na maliyeti çok yüksek olmuştur. İmparatorluk savaşın maliyetini karşılayamadığından mali sıkıntı içerisine girmiş ve ilk defa dış borç almak zorunda kalmıştır. Ülkenin aldığı borç para sadece savaş masraflarına harcanmıştır. Bu nedenle Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası büyük bir mali sıkıntı içine düşmüştür. Kumpanya gereken kömür üretimini yapamamış, yaptığını satamamış ve işçilerin ücretlerini ödeyememiştir. Zafirovilo adında bir sermaye sahibi bu şartlardan yararlanmak istemiş ve Ereğli Maden Kömürü işletmesinin kendisine verilmesi halinde üretimin ülkenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeye geleceğini ifade etmiştir.²⁸

Osmanlı İmparatorluğu tebaası Zafirovilo Yorgaki Bazergan Ereğli kömür havzasında yapmış olduğu inceleme sonucunda madenlerin işletilmesi ile ilgili yapmış olduğu teklifte, yapacağı iş karşılığında kömürün satışından % 3 komisyon, safi kazançtan % 10 pay ve Kumpanya adına yapacağı sarfiyattan aylık % 1 faiz alacak, diğer bütün masraflar Kumpanya hesabına yazılacaktır. İmparatorluk ülke dışından getirilecek alet ve edevattan gümrük almayacaktır. Zafirovilo yaptığı bu teklif için Mösyö Zarifi'yi kefil göstermiştir. Zafirovilo'nun teklifi yapılan değerlendirme sonucunda 4 Temmuz 1857 tarihinde kabul edilmiş ve kendisi Ereğli Maden Müdürlüğü yetkisine getirilmiştir. Böylece artık Zafirovulos kömür çıkartıp Bahriye Nezareti ile diğer devlet kurumlarına satacaktır. Bu durum ülkenin mali açıdan ne kadar sıkıntı içinde olduğunu göstermektedir.

Zarifovilo 1859 yılı Mayıs ayından itibaren 20 ay müdürlükte kalmasına rağmen üretimde bahsettiği gibi bir ilerleme kaydedemediği gibi, üretim daha da kötüye gitmiştir. Kömür üretimi Zarifovilo'nun yaptığı harcamaları karşılamamış ve masraflar hazine tarafından ödenmiştir. Bu nedenle Zarifovilo'nun görevine son verilerek işletmenin idaresi tekrar Halil Efendiye, işletilmesi de Ereğli Kömür Kumpanyasına verilmiştir. Kömür havzasında ne zaman işletme İngilizlerin güdümündeki kumpanyaya geçse üretim düşerek İngiltere'den kömür ithalatı artmıştır. Yine iki sene durum böyle olunca kumpanya ile yapılan anlaşma tekrar fes edilmiştir.

Hazine, 1858 yılında Ereğli kömür madenlerinin işletilmesi için para aktarmasının mümkün olmadığını bildirmesi ile ülke içinde sarraf Höce Abraham'dan beş bin kese akçe borç alınarak maden sandığına yatırılmıştır. Maden sandığı böylece sermayesiz kalmamış ve ocaklarda tekrar üretim devam etmiştir. Ereğli Kömür Kumpanyası'nın bu şekilde Sarraf Hüdaverdi oğlu Höce Abraham Bazirgan'dan aldığı borç 6 500 kese akçeyi bulmuş ve bu paranın ödenmesi için 1860 yılında her ay her kese için 5 kuruş faiz ödenmesi kabul edilmiştir. Alınan bu miktar için 1861 yılının Ağustos ayında ödenen aylık faiz kesesi 5 kuruştan 32 500 kuruşa yükselmiş ve bu miktar Ereğli Kömür Kumpanyası tarafından ödenmiştir. Buna göre ülke içine düştüğü mali sıkıntı nedeniyle Gayrimüslimlerden borç

²⁸ Quartaert, a.g.e, s.45.80.

alamaya başlamıştır. Bu durum da bir süre sonra Gayrimüslimlerin imparatorluk üzerinde nüfuz elde etmesine neden olmuştur.²⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Dönemi'nde 1858 Arazi Kanuna kadar maden alanlarının mülküne ilişkin herhangi bir kanun yer almazken daima madenlerle ilgili mali mevzuat vardır. Bu mevzuata göre bulunan madenlerin bir kısmı zekat kapsamında ele alındığından bulup çıkaranlar beşte birini hazineye vermekle yükümlü tutulmuştur. İşte bu anlamda maden ve tuz madenlerinin idaresi emanet usulü ile işletilmeye verilmiş ve geliri de hazineye aktarılmıştır.³⁰ Madenlerle ilgili ilk kayda değer hükümler 6 Haziran 1858 tarihindeki Arazi Kanununun 107. Maddesi'nde ele alınmıştır. Zaman içerisinde madenlerin işletilmesinde ortaya çıkan meseleler doğrultusunda 17 Temmuz 1861 tarihli Maadin Nizamnamesi ve buna ek olarak 29 Aralık 1866 tarihindeki bir fıkralık ilave nizamname, 6 Nisan 1869 tarihli geniş kapsamlı hazırlanan nizamname ve daha sonra gerçekleştirilen kanun ve nizamnameler yapılmıştır. Burada ilginç olan bu nizamnamelerin hiçbirinin Ereğli Kömür Madeni Havzası'nda uygulanmamış olmasıdır.³¹

15 Ağustos 1861 tarihinde Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası'nın işletmesine üretimde başarı sağlayamaması ve içine düştüğü borç nedeniyle son verilmiştir. Kumpanyanın hesapları 1861 yılında kontrol edildiğinde yaklaşık bir yıllık sürede kendi gemilerinin 37 544 kantar Ereğli kömürü ve 15 277 kantar İngiliz kömürü kullandığı, bunlardan Ereğli kömürünün 352 258 kuruş, İngiliz kömürünün 325 348 kuruş tuttuğu görülmüştür. Böylece kumpanyanın gemilerinin dahi harcamalarının % 50'sini İngiliz kömürü oluşturduğu ve buna göre kendi çalıştırdığı gemilerin kömürünü dahi üretemez durumda olduğu tespit edilmiştir. Ereğli Kömür Madenlerinin işletilmesi bu nedenle 1861 yılında tekrar Hazine-i Hassa'ya geçmiştir.³²

1861 yılında çıkartılan Maden Nizamnamesine göre yabancı sermaye sadece ülkedeki şirketlere ortaklık yapabilir, ama her hangi bir madene sahip olamazken, Islahat Fermanı'nda yapılan değişiklikler ile 1862 Paris Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı alınan "yabancıların her istedikleri yerde taşınmaz mal edinme hakkı" kararı daha sonra Sadaretin yayınladığı nizamnameyle de kabul edilmiştir. Böylece ülkede yabancılar ilk defa mülk edinme hakkına sahip olmuştur. Artık yabancı sermaye yerli şirketlere ortak olmak yerine, kendi şirketlerini kurmaya başlamıştır.³³

1861 tarihli Maadin Nizamnamesi'nin getirdiği hükümler ve 1862 tarihli Paris Anlaşması'nın getirdiği ayrıcalıklar Osmanlı madenlerini Batı ülkelerinin imtiyazına açmıştır. Paris Anlaşması'nın içerdiği çeşitli hükümler nedeniyle 1865 yılında Balıkesir'deki

²⁹Ahmet Refik Altınay, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967- 1200)**, Devlet Matbaası, İstanbul 1931,s.18-19; R. S. H. Patijn,"Kuzey Anadolu Kömür Havzasının Zonguldak-Kozlu Sahası Jeolojisi". **MADEN, Yüksek Maden Mühendisleri Cemiyetinin bir Neşriyatı, No: 2-21**, İstanbul, 1954, s. 11-20.

³⁰Ercüment Balcı, **Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnameler Dönemi ve İmtiyazlar**, İ.Ü. SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994,s.32; W. J. Waylett, "Zonguldak: Havzanın Geliştirilmesinde Enternasyonal Kooperasyonun Hikâyesi", **Kömür Sempozyumu**, Aralık, Zonguldak, 1961, CENTO, s. 71-77.

³¹Mustafa Nuri Anıl, **Türkiye'de Maden Mevzuatı,I**, Tan Matbaası, İstanbul,1942,s.3-9; Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri, C.I**,Fey Vakfı Yayını,İstanbul, 1990,s.158.

³²Akgündüz,a.g.e.,s.164.

³³Balcı,a.g.e.,s.35-36; İlhan Ekinci, **Fırat ve Dicle'de Osmanlı- İngiliz Rekabeti**, Baran Ofset Yayını, Ankara,2007,s.238.

Boraks madenlerinin işletme imtiyazı “Desmazures” adlı bir Fransız şirketine 20 yıllığına verilmiştir. 1869 yılında da 1810 tarihli Fransız Kanunu’ndan ilham alınarak 1869 yılındaki Maadin Nizamnamesi hazırlanmıştır. 1882 yılından sonra Fransız ve İtalyan sermayeli Ereğli Kömür İşletmesi de üretime başlamıştır. Ülkede 1870-1911 yılları arasında 238 şirkete imtiyaz verilmiş ve bunlardan 109’u yabancı sermayeli şirkettir. 1910 yılında ülkedeki yabancı sermaye içinde madenciliğin payı % 10 civarındadır.³⁴

Ereğli Kömür Madenlerin idaresi 1865 yılında Bahriye Nezareti’ne bağlı olan Tersane-i Amire’ye geçmiştir. Artık kömür madenlerinin yönetimi Ereğli Kaymakamlığı ile beraber Tersane-i Amire müdürü Faik Bey’e verilmiştir. Fakat Faik Bey’in başarılı olamaması nedeniyle 1866 yılında Ereğli kömür madenlerinin idaresi kendisinden alınarak Tersane-i Amire subaylarından Miralay Hüseyin Bey’e vekâleten verilmiştir. Ereğli kömür ocaklarının idaresinde işlerin bir türlü istenilen düzeyde gitmemesi, Hüseyin Bey’in de idarede başarılı olamaması nedeniyle Sadaret tarafından Ereğli Kaza haline getirilmiştir. Ereğli, 1867 yılında “Ereğli Kaymakamlığı ve Maden-i Hümayun Nazırı” adını almış ve başına da Asakir- i Bahriye emekli miralaylarından Dilaver Paşa getirilmiştir. Dilaver Paşa hem Maden-i Hümayun Nazırı hem de Ereğli Kazası Kaymakamlığını yürütecektir.³⁵

1862’de imzalanmış olan Paris Anlaşması’nda yer alarak 1867 yılında yürürlüğe giren “Yabancıların Mülk Edinmeleri Yasası” ile 1869’da uygulanmaya başlayan Maadin Nizamnamesi arasındaki ilişki 1854’de “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’nun yürürlüğe girmesi ile Amerikalı uzman Dr. Northcutt Ely’e yeni bir Maden Kanunu hazırlaması arasında da yer almaktadır.³⁶

Dilaver Paşa havzada yaptığı incelemeler sonrasında Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası’nın tecrübelerinden de yararlanarak 8 Mayıs 1867 tarihinde 100 maddelik bir nizamname hazırlamıştır. Nizamnamede kömür ocaklarının oluşması, idaresi, işletilmesi, demiryolu gibi taşınması, ameleler gibi tüm işleyiş ayrıntılıca belirtilmiştir. 1869 yılında yürürlüğe giren Maadin Nizamnamesi’nin 61. Madde ile ocaklarda zorunlu çalışma yükümlülüğü kalkmış, 64. Maddesi ile de iş kazalarına karşı alınması gereken önlemler belirlenmiş, 66. Madde ile maden mültezimleri madenlerde doktor ve ilaç bulundurmakla yükümlü kılınmış, ayrıca kaza halinde ödenecek tazminatın miktarı belirlenmiştir. Bu nizamnamenin yürütülebilmesi ve madenlerin işletilebilmesi için “Orman Maadin ve Ziraat Nezareti” kurulmuş, Nezaret Nazırı Vükela Heyeti dışında bırakılarak madenler konusu artık hükümetin işi olmaktan çıkarılıp, özerk haline getirilmiştir. Buna göre imparatorluğun uzun zamandır beri koruduğu madenler keyfi davranışlara yol açabilecek ve ehli olmayan kişilerce yönetilebilecek bir duruma gelmiştir. Madenlerin işletilmesi için nitelikli eleman ve araç gerecin ülkede olmaması nedeniyle madenleri işletmek için dönemin Avrupa sermaye devletleri bölgeye gelmiş ve yabancı sermayenin ülkeye girişi

³⁴Tunç,a.g.e, s.21; Mehmet Tonbul, **Türk Madencilik Sektöründe Yabancı Sermayenin Yeri ve Sonuçları**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1996,s.131.

³⁵ Patijn, a.g.e.,s. 11-20.

³⁶Yalçın Çilingir, “Madenciliğimizin Evrimine Toplu Bir Bakış”, **TMMOB Maden Müh. Odası 5. Bilimsel ve Teknik Kongre**, Ankara,1975,s.54; Waylett, a.g.m., s. 71-77.

hızlanmıştır.³⁷ Esasen 1861 yılında Maadin Nizamnamesi hazırlanmış ve 1871 yılında yürürlüğe girmesine rağmen Dilaver Paşa Nizamnamesi kadar ayrıntı içermemiştir.³⁸

B. I. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE EREĞLİ KÖMÜR OCAKLARININ İŞLETİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ile başlayan kanunla ülkeyi yönetme iradesiyle beraber anayasal düzene geçme mücadelesi de başlamıştır. Daha sonraki süreçte Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Anayasa mücadeleleri, iç isyanlar, ülkenin parçalanmasının önüne geçilebilme gibi nedenlerden dolayı 1876 yılında II. Abdülhamit tarafından meşrutiyet ilan edilerek anayasal düzene geçilmiştir. Anayasal düzen Rusya, İngiltere ve Fransa'nın ülke içindeki emellerine ters düştüğü için Rusya savaş ilan etmiş ve bu savaşta (1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı) İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız bırakmıştır. Böylece Rusya Balkanlardan İstanbul yakınlarına, Kafkaslardan da Erzurum'a kadar gelmiştir. Bu savaş Yeşilköy Antlaşması (Ayastafanos) ve 1878 Berlin Antlaşması ile bitirilmiştir.

Tanzimat'tan beri alınan dış borçlarının ödenememesi nedeniyle ülkenin borçlarının artması yanında, bir de Osmanlı - Rus Savaşı'nın mali yükü eklenince imparatorluğun mali durumu oldukça bozulmuş, Bahriye Nezareti iyice borç batağına düşerek kömür ücretlerini ödeyemez olmuştur. Bu nedenle Dilaver Paşa Nizamnamesi de işlemez hale gelmiştir. Galata Sarraflarının Nezarete olan baskısı sonucu, ocaklardan üretilen kömürün % 40'ının ihraç edilmesine karar verilmiştir. Böylece yabancı sermaye ülkeye gelmiş, Ereğli kömür havzasında İhsaniye, İnamiye, Eseyan Karamayan, Kurci, Ereğli gibi önemli şirketler kurulmuştur. Bahriye Nezareti 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı öncesinde de kömür ocaklarını kiralama yoluna giderek özel teşebbüse vermiş, ama yine kömür üretimi önemli ölçüde düşmüştür. Savaş sonrasında ocaklardan kömür ihracatına % 40 oranında izin verilmesine rağmen, üretim ancak 1890 yılında on yıl öncesine ulaşmıştır.³⁹

Osmanlı Bankası çalışanı Yanko Bey 1892 yılında Ereğli kömür madenlerinin Kozlu kısmında bir liman inşaatı almış ve daha sonra 1896 yılında 55 milyon altın Franklık sermaye ile Ereğli Şirketini kurmuştur. Şirket havzada kömür madeni açacak, limanlar yapacak, taşıma için demiryolu döşeyecek ve işletecektir. Osmanlı Döneminde havzada işletilen 134 kömür ocağından 89'u Gayrimüslim madencilerin, 45'i de Müslüman madencilerin elindedir. Bu 45 ocağın da bir kısmı yine Gayrimüslimlerle ortak şeklindedir.⁴⁰

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat sonrası almaya başladığı dış borçları bir türlü ödeyememesi, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'nın da getirdiği ilave mali yük nedeniyle 1878 yılında imzalanmış olan Berlin Antlaşması ile borçlarını ödeyeceğini temin etmesinin gereği olarak Duyunu Umumiye İdaresi'ni kurmuştur. Bu yeni uygulama 1881 tarihli

³⁷ Balcı,a.g.e.,s.33-34.

³⁸ Ögreten ve Koca,a.g.e.,s.50-66; Quartaert,a.g.e.,s.125-130.

³⁹ Quartaert,a.g.e.s.145; Rossier,a.g.e.,s. 116-120.

⁴⁰ Zonguldak Vilayetinin İktisadi Ehemmiyeti, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1957, s.85; Haydar Kazgan, **Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali**,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,1995,s.171; Hülya Zeybek, **Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım**, Dergah Yayınları,İstanbul 1999,s.85-90.

“Muharrem Karamamesi” ile yürürlüğe girmiştir.⁴¹ Ülkede Duyun-u Umumiye'den önce yabancı yatırımcıların doğrudan ilişkili oldukları konular sınırlı iken sonra ise yabancı yatırımcılar hızla gelmeye başlamıştır. İngiliz ve Fransız sermayeli Osmanlı Bankası zamanla Ereğli Kömür Madenlerinin işletilmesi işine de girmiştir.⁴²

1877-78 Osmanlı -Rus Savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesinin oldukça bozulmasına, borçlarını ödeyemez duruma düşmesine, önemli arazileri kaybetmesine, iç karışıklıkların giderek Balkanlardan Ortadoğu'ya kadar artmasına neden olmuştur. Dış siyasette de İngiltere ile Fransa'nın beklenen ölçüde destek vermemeleri nedeniyle ülkeyi dış siyasette alternatif ülkelere doğru yaklaştırmıştır. Böylece ülkede Alman sermayesi hâkim olmaya başlamıştır. 1879'da Alman sermayesi ile Anadolu Osmanlı Şimendifer Kumpanyası kurulmuştur. Alman şirketleri daha sonra Ereğli kömür havzası ile de ilgilenmişlerdir.⁴³

Havzada üretilen kömür 1895'te 150 944 ton, 1900'de 420 460 ton olmuştur.⁴⁴ Bu sırada diğer sektörlerde de Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret hacmi gittikçe azalmış, Almanya ve Avusturya'nın artmıştır. Alman Deutsche Bank sermayesi ile bu süreçte ülkenin ekonomi ve siyasetinde çok etkin olmuştur. Aynen Fransa ve Almanya'nın yaptığı gibi Rusya da havzaya Maden Osmanlı Anonim Şirketi'ni 60 bin lira sermaye ile kurarak girmiştir. Rusya'nın bur girişimine Dışişleri Bankası müdürü Gospedin Lazkaridis ve Raskolif öncülük etmiştir. Ruslar ilk önce Çaydamar ve Karıncakdere'de 3 ocak satın almışlardır. Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilali ile Rusya'nın havzadaki nüfuz ve etkisi yarım kalmıştır.⁴⁵

Kömür havzasında başlatılan teşvikler bir taraftan madenlerde yeni yatırımlara yol açarken diğer taraftan işletmelerin şirketleşmesine neden olmuştur. Örneğin 1890 yılında 239 numaralı ocak Zonguldak Acılık'da bulunan Pavlaki ve ortaklarının 295 numaralı ocağı ile birleşerek Şirket-i İnamiye adını almıştır. Yine 18 numaralı ocak ile 21 numaralı ocak birleşerek İhsaniye Şirketi'ni oluşturmuştur. Kilimli'de ve Çatalağzı'ndaki 186 ve 286 numaralı ocaklar birleşerek Artin Karamanyan ve Aslıoğlu Kumpanyası'na satılmıştır. Bu kumpanya zamanla on beş ocağı daha bünyesine katmıştır. Artin karamanyan ve Aslıoğlu Kumpanyası ocakları 1896 yılında Panciri Bey ve Kartali Efendilere satmıştır. Panciri Bey ve Jorj Kartali Bey tarafından 16 ocak daha satın alınmıştır. Buralarda elde edilen bu ocaklar 4 Mayıs 1908 tarihinde İstanbul'daki Fransız Elçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun

⁴¹Daim Demircan, **Türkiye'de Yabancı Sermaye**, Dilek Matbaası, İstanbul, 1971,s.94; Mübahat Kütükoğlu, “Tanzimat Döneminde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, **150.Yıl Tanzimat**, TTK Yayınları, Ankara 1992,s.124.

⁴²Erol Zeytinoğlu, **Az Gelişmiş Memleketlerin Kalkınmasında Yabancı Özel Sermaye Yatırımları ve Türkiye**, Aşkın Basımevi, İstanbul, 1966,s.114; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983, ,55-60; Rifat Önsoy, **Osmanlı- Alman Ticari Münasebetleri**, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1979, s.35-40; Süleyman Koçabaş, **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985,s.144-150.

⁴³İsa Tak,**Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri**, Atatürk Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum,2001,s.9; Ali Arslan,“Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi”, **Belgelerle Türk Tarihi**, S.43,Eylül, Ankara,1988,s.58-61; Ortaylı, a.g.e., s.35-40.

⁴⁴Zonguldak Ticaret Odası, **Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak ve Maden Kömürü Havzası**, İstanbul, 1933,s.172.

⁴⁵Özeken, a.g.e., s.2; İmer, a.g.e., s.9-10.

Fransa'ya olan borçları nedeniyle tehdit etmesi sonucu bir Fransız şirketi olan Ereğli Şirketi'ne devredilmiştir.⁴⁶

1879 yılında Maunies isimli Fransız jeoloji araştırması amacıyla havzaya gelmiş ve etüt sonrasında hükümete bütün havzanın imtiyazını alma teklifinde bulunmuştur. Maunies'in tercümanı Rum Pertikali Maunies'in teklifi ret olunca kendisi teklifte bulunarak bazı yerleri almayı başarmıştır. Daha sonra Kurci Vapur Kumpanyası müdürü Rum Panos Efendi ile beraber Kurçi Kumpanyası'nı kurmuştur. Kurçi Kumpanyası 1908 yılı öncesi Mısırlı ortaklarının durumu nedeni ile zor durumda kalmış ve Ereğli Şirketi'ne devredilmiştir. Ereğli Şirketi'nin başına Fransız Kont Vitali geçmiştir. Ahmet Naim'e göre Vitali havzayı Fransa'nın bir müstemlekesi haline getirmek istemiştir.⁴⁷

Osmanlı İmparatorluğu 1896'da % 10'nunun Miri İdareye verilmesi şartı ile taş kömürü satışını serbest bırakmıştır. 1900 yılında Osmanlı Bankası, Ereğli Şirketi'nin yönetimini maddi kaynak karşılığında 7 yıl süre ile elde etmiştir. Böylece 1900'lerden sonra Ereğli Şirketi havzada önemli bir konuma gelmiş ve birçok küçük şirketi satın almıştır. Sultan II. Abdülhamit Han'ın mabeyincilerinden Ragıp Paşa'nın kurduğu Sarıcazadeler Şirketi havzada önemli bir yer almıştır. Ragıp Paşa şirketi ile bölgenin tamamen bir Fransız müstemlekesi olmasını engellemeye çalışmıştır. Böylece havzada Ereğli Şirketi, Eseyan-Karamanyan Kumpanyası, Kurci Kumpanyası ve Sarıcazadeler Şirketi önemli hale gelmiştir.

Bu dönemde Ereğli Maden Müdürlüğü Ticaret ve Nafta Nezareti tarafından idare edilmiştir. Nazır Gabriyel tarafından Kozlu Oluk Memurluğuna Leon Papaysan Efendi, Kilimli Mevkii Memurluğuna Ali Naim Efendi, Kandilli Mevki Memurluğuna Artin Kasapyan Efendi, Amasra Mevkii Memurluğuna Avakyan Arşak Efendi, Zonguldak Mevki Memurluğuna Baruzir Hobseryan, Ereğli Madenleri Muhasebeciliğine Serkiz Efendi tayin edilmiştir. Buna göre havzada Gayrimüslimlerin daha fazla idarede yer aldıkları görülür. Bu da dış ülkelerin Gayrimüslimler üzerinden havzada etkinliğini sürdürmesi anlamına gelmektedir.

Zonguldak'a madencilik sektörünün sıkıntılarından dolayı bir liman yapılması kararlaştırılmıştır. Liman imtiyazı 42 yıl süreyle Osmanlı vatandaşı Yanko adlı bir Rum mimara verilmiştir. Fakat Yanko bu liman imtiyazını 1893 yılında Fransız şirketi Ereğli'ye devretmiştir. Ereğli Şirketi limanı sözleşme şartlarına uygun inşa etmediği için sıkıntı çıkmış ve bu nedenle limanın resmi açılışı yapılamamıştır. Ama İstanbul'daki Fransız elçisi ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi sıkıntıları iyi kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'na 4 Mayıs 1908 tarihinde beş maddelik bir nota vermiştir. Elçi bu notada limanla birlikte yapımı söz konusu demiryolu tünelinin yapımı esnasında ortaya çıkacak kömür damarlarının Ereğli şirketine verilmesi gerektiği belirtir. Elçi müstaar isim altında Panciri ve Kartali'nin ellerinde bulunan madenlerin Ereğli şirketine devrinin yapılmasını, Zonguldak limanının devir teslim işinin gerçekleştirilmesini, vergi işlemlerinin

⁴⁶ Yılmaz ve Avşaroğlu, a.g.e., s.75-80.

⁴⁷ Tamzok, a.g.e.s.50-55.

uygulamaya konmasını, Ereğli şirketine tazminat ödenmesini, Zonguldak'ta zarara uğrayan Fransız vatandaşlarına 100 Osmanlı Lirası ödenmesini ister.⁴⁸

Ayrıca limanla ilgili imtiyazın yer aldığı fermanla limanın satışına dair hükmün açık ve 13. madde gereği şirketin limanı Osmanlı Hükümetine teslim mecbur olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu bu bedeli ödeyecek mali güce sahip olmadığı iddia edilerek ülkenin bu durumda limanı satın almasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Bu nota üzerine Paris büyükelçisine bir talimat gönderilir. Talimatta notanın süresinin yarın sabaha kadar olduğu, bu süre zarfında Fransız elçisinin talebine uygun cevap verilmez ise Fransız vatandaşlarının menfaatleri doğrultusunda elçilik maiyet gemisinin Zonguldak'a gönderilerek madenlerin Fransız askerlerince işgal edileceği, müzakere tekliflerinin reddedilmesi nedeniyle durumun nazik olduğu belirtilir ve konunun ivedilikle Fransız Hükümeti ile görüşülmesi istenir. Osmanlı İmparatorluğu Fransız elçisinin notasına cevap verirken notada yer alan maddeleri kabul ettiklerini, limanın ülke tarafından satın alınma hakkı ise saklı tutularak bilahare görüşüleceğini belirtir. Bu durum ülkenin mali açıdan zor durumdayken siyasi açıdan da ne kadar zor bir durumda olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Tablo 1: Ereğli Kömür Madeni Havzasında Müslim ve Gayrimüslim İşletmeler

Yıllar	Adet	Müslim	Gayrimüslim
1892	47	10	37
1893	11	6	5
1894	19	16	3
1895	5	4	1
1896	9	5	4
1891	12	8	4
1898	10	7	3
1899	2	1	1
1892-1900 Yeni Ocak Açma ve Genişletme Teşebbüsü	30	15	15

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ereğli Kömür Havzası'nda 1892 yılından 1900'e kadar teşviklerden yararlanarak kömür aramak için 115 başvuru yapılmış ve bunların 57 tanesi Müslim ve 58 tanesi de Gayrimüslimler tarafından yapılmıştır. 1892 ile 1900 yılları arasında yine bölgede yeni ocak açma ve genişletme teşebbüsü olarak 30 girişimin 15'i Müslim, 15'i Gayrimüslimlere aittir. Bu rakamlardan anlaşıldığına göre maden arama ve işletmeciliği ile ilgili Gayrimüslim vatandaşlar daha fazla ilgi göstermektedir. Tablo 1'de Ereğli kömür madeni havzasında faaliyet gösteren Müslim ve Gayrimüslim işletme sayıları yer almaktadır. Bu dönemde yörede faaliyet gösteren Kayserili Agop, Bedosaki, Murad Potaysan, Manolaki, Viretos, Hallacyan, Bozacıyan, Toma Heci Oppli, Yasef, Mihalaki

⁴⁸ Zeybek, a.g.e.,s.115.

Maçikopolos, Serkis Rakıcıyan, Andon, Pavli, Besoski Pavlaki Apik, Rumbaki, Haçoblo Toma, Petro Krakoviç, İstefen, Yorgi, Nikola, Hristoforos, Petro ve Monayat Kosti gibi kişiler yer almıştır.⁴⁹

C. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EREĞLİ KÖMÜR OCAKLARININ İŞLETİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda I. Dünya Savaşı öncesinde gemi ve fabrikalarda daha çok İngiliz kömürü tercih edilirken Ereğli ve Zonguldak kömürlerinin kullanımı azalmıştır. Burada İngiltere'nin ülke üzerindeki nüfuzu ve pazarını kaybetmek istememesi, iç siyasetteki çalkantılar, ülkenin ekonomik durumu ve ülkede üretilen kömürün yetersiz olması da önemli etkenler arasında yer almıştır.

Havzada 1908 yılında havzada önemli bir işçi grevi başlamıştır. Grevi bastırmak için İttihat ve Terakki yönetimi sert tedbirler almasına rağmen grev ancak işçilerle anlaşma yapılarak bitirilebilmiştir. Grevler sonucunda şirket hisselerinin hızla düşmesi ile Ereğli Şirketi büyük bir mali buhrana girmiştir. II. Meşrutiyet'le beraber Kont Vitali'nin planları tersine gitmeye başlamıştır. Ereğli Şirketi'nin imdadına Hollanda Bankası'nın Paris Şubesi yetişmiş ve banka 12 milyon Franklık sermaye artırımına gitmiştir. Banka yaptığı bu mali yardım ile Ereğli Şirketi'nin yönetimini eline geçirmiştir. İttihat ve Terakki Parti yöneticileri kömür ocaklarının yönetimini alabilmek amacıyla bazı yapısal değişikliklere gitmiştir. Buna göre havzanın yönetimi Bahriye Nezareti'nden alınarak önce Nafia Nezareti'ne, sonra da Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne verilirken Maden-i Hümayun Nazırlığı da müdürlük seviyesine indirilmiştir. İlaveten Nazırlık yönetiminde yer alan subayların yerini siviller almıştır. Böylece 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Hüseyin Fehmi Madeni Umum Müdürlüğü'ne getirilmiştir. Hüseyin Fehmi İmer Türk Kömür Madenleri Anonim Şirketi danışmanlığı ve Ticaret Odası Reisliği görevini 1930'lara kadar yapmıştır. İttihat ve Terakki yönetimi Gayrimüslim idareciler yerine Türk ve Müslüman yöneticileri Maden-i Hümayun Nazırlığı'nda görevlendirmiştir. Bu sırada Alman sanayici Hügo Stinnes havzadaki Sarıcazadeler Şirketi satın almıştır. Stinnes daha sonra İttihat ve Terakki Hükümeti ile anlaşmış ve ocakların 50 yıl süre ile imtiyazını almıştır.⁵⁰

Ereğli Şirketi amacına tam olarak ulaşamayınca, İttihat ve Terakki Hükümetinden bir dizi imtiyaz talebinde bulunur. Fakat bu imtiyazlar kabul edilmeyince Osmanlı Bankası ile Hükümete baskı uygulamaya başlar. Osmanlı Bankası genel müdürü M.Re'vol'le bu baskı iyice arttırılmıştır. Baskılar sonucunda 1911 yılında hükümet ile Ereğli Şirketi bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmayla şirket yeni imtiyazlar elde etmiştir. Böylece ülkede artık vakıf mallarını yabancı uyruklu kişilerin işletme yasağı kalkmıştır. Dilaver Paşa Nizamnamesi'ne göre hükümet her an ocakların imtiyazına son verme hakkına sahipken yapılan bu anlaşma ile bu hak son bulmuş ve kömür ocaklarının işletme imtiyazı 59 yıl süre ile uzatılmış, Hisse-

⁴⁹Naim,a.g.e.,s.92-93; Ahmet Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları", **Prof.Dr.Yavuz Abadan'a Armağan**, Ankara Üniversitesi,SBF Yayınları, Ankara 1969,s.877-878.

⁵⁰M.Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", **T.C.T.A., C.IV**, İstanbul, 1985,s.917; Cezzar,a.g.e.,s.932.

i Temettü adı ile Hazine-i Hassa'ya ödenen ton başına 5 kuruşluk vergi 100 paraya indirilmiş, hükümetin toz kömüründen meccanen aldığı %10 pay da kaldırılmıştır.⁵¹

Kömür havzasından önce Eseyan- Karamanyan Kumpanyası, sonra Kurci Kumpanyası çekilmiş ve haklarını diğerlerine devretmişlerdir. Fransızlar adına 1911 yılına kadar Osmanlı uyruklu Kartali ve Panciri Beyler sermaye sahibi olmuştur. Bütün işlemler Fransa adına bu iki kişi tarafından yürütülmüştür. 1878'li yıllarda kömür ithalatının % 61'ni İngiltere'den yapılırken bu oran 1910'da % 35'e, Fransa'nın payı ise % 18'den % 11'e düşmüştür. Osmanlı- Rus savaşları ve İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na destek vermemeleri sonucu İttihat ve Terakki Hükümeti ile beraber ülkeye Alman sermayesi hâkim olmaya başlamıştır. Bunun bir örneğini de kömür havzası oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya arasındaki yakınlaşma kömür ithalatından açıkça görülmektedir. Örneğin Almanya'nın kömür ithalatı içindeki payı 1878 yılında % 6 iken, 1910 yılında % 21'e, Avusturya'nın payı da bu zamanlarda % 12'den % 21'e çıkar.⁵²

Bayındırlık Bakanı Hallaçyan Efendi ve Hükümetin bazı ileri gelenleri bu dönemde "Devlet ticaret yapmaz ve yapmamalıdır" şeklinde görüşlerini ifade etmişlerdir. Bu görüşler neticesinde ülkede denizyolları ve madenlerde yabancı şirketlere imtiyaz verilmesini sağlanmıştır. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda 1911-1914 tarihleri arasında, üretim faaliyetinde bulunan çeşitli işletmeciyeye ilaveten, Bender-Ereğli Birleşik Kömür İşletmeleri A.Ş., Ereğli Şirketi, Maadin Osmanlı A.Ş ve Kozlu Kömür Madenleri Osmanlı A.Ş. gibi madencilik şirketlerinin hisse senetleri İstanbul borsasında işlem görmeye başlamıştır.⁵³

D. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KÖMÜR OCAKLARININ İŞLETİLMESİ

I. Dünya Savaşı esansında dünyada enerji kaynakları arasında kömürün stratejik önemi hala değerini korumaktadır. Osmanlı İmparatorluğu savaş öncesi ve savaş esnasında kömür havzası ile çok önemli bir yere sahiptir. Ülke I. Dünya savaşı öncesinde ihtiyacı olan kömürün bir bölümünü İngiltere'den ithal etmektedir. Ancak savaş öncesi İngiltere tarafından 1912 yılındaki belirlenen fiyat üzerinden kömür verme zorunluluğu kaldırılmıştır. İngiltere'nin 1913 yılında kömür ihracatının yaklaşık % 40'ı Osmanlı İmparatorluğu'na gerçekleşmektedir. Bu nedenle havzanın taşkömürü üretimi 1913'de 889.153 tondan 1914'de 674.748 tona düşmüştür. İngiltere pazarını kaybetmemek için havzadaki kömür üretimini düşürterek ülkenin İngiltere kömürüne bağıllığını devam ettirmiştir.⁵⁴

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından kısa bir süre sonra daha Osmanlı İmparatorluğu savaşa resmen iştirak etmeden 6 Kasım 1914 tarihinde Giresun'dan 3000 neferli 89. Alay Trabzon'a nakledilirken Rus kruvazörü Zonguldak limanını gemilere kömür yüklenmesini engellemek amacıyla top atışına tutmuştur. Fakat bu bombalamada Zonguldak limanında kömür yüklemeyi engelleyecek ölçüde bir zarar meydana gelmemiştir. Buna rağmen

⁵¹ Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu,a.g.e.,s.44-45.

⁵² Savaşkan, a.g.e., s.27-30.

⁵³ Ekrem Murat Zaman, **Zonguldak Kömür Havzasının İki Yüzyılı**, TMMOB Yayını Ankara 2004, s.46-48.

⁵⁴ Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu,a.g.e.,s.45.

İstanbul'dan Yavuz zırhlısı hareket ederek Ereğli civarına gelmiş, lakin Rus donanmasıyla karşılaşmayınca Boğazları korumak amacıyla tekrar geri dönmüştür. Bu hadise nedeniyle Rusya'ya karşılık verebilmek amacıyla 7 Kasım 1914 tarihinde Midilli zırhlısı Rusların Poti limanını aynı şekilde rahatsız etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda donanmaya ait savaş gemileri, Boğazlarda faaliyet gösteren Şirketi Hayriye ve İdare-i Mahsusa'ya ait yolcu ve yük gemileri, İstanbul'da işletilen buhar makineleri, askeri ve özel fabrikalar, lokomotifler ile Silahtarağa Elektrik Santrali⁵⁵ taşkömürü ile çalışmakta ve kömür ihtiyacı Zonguldak kömür ocaklarından tedarik edilmektedir. Bu durumda I. Dünya Savaşı boyunca İstanbul'un hatta Yavuz ve Midilli zırhlılarının kömür ihtiyacının tamamının Ereğli ve Zonguldak kömür ocaklarından karşılanması bir zorunluluk olmuştur. Bu zorunluluğa rağmen üretim ve ulaşım alanında büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Savaş nedeniyle deniz ve demiryollarının ithal kömür ihtiyacı tedarik edilemez hale gelmesinin yanında, buharla çalışan makineler için kömüre olan ihtiyaç da giderek artmıştır. Bu ihtiyaca karşılık kömür havzasında üretim ise aksine azalmıştır. Ayrıca Zonguldak'tan İstanbul'a kömür taşıyan birçok gemi ya batırılmış ya da işleyişi engellenmiştir. Bu nedenle aylık kömür tüketimi 1 000- 1 500 ton olan Şirket-i Hayriye yeterli kömür olmadığından Boğaz'da sefer sayısını azaltmak zorunda kalmıştır.⁵⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda linyit kömürünün ilk bulunuşu tam olarak bilinmemektedir. Ancak I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz'den kömür sevk edilememesi dolayısıyla başlayan kömür sıkıntısı üzerine, Soma yataklarında asker çalıştırılarak linyit üretimi yapılmıştır. 1914-1918 yılları arasında imparatorluğun kömür ihtiyacını karşılamak amacı ile başta Soma olmak üzere Anadolu'da birçok linyit ocağı işletmesi açılmıştır; Değirmisaz, Tunçbilek ve Soma'daki ocaklardan az miktarda yapılan linyit üretimi I. Dünya Savaşı yıllarında zor şartlarda çevre kasaba istasyonlarına taşınmıştır.⁵⁷

Karadeniz kıyısında gemilere kömür yüklenmesi için Kilyos'tan Terkos Gölü'ne kadar uzanan Ağaçlı linyit havzasının varlığı 1900 yılından beri bilinmektedir. Almanlar I. Dünya Savaşı'nda havzadaki taşkömürü üretimi ve dağıtımını denetimi altına almıştır. Almanların yaptıkları inceleme neticesinde Ağaçlı linyit kömürü ile Zonguldak kömürünün üçte bir oranında karıştırılarak kullanılabileceğini ifade etmeleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kömür ihtiyacına büyük ölçüde çözüm bulunmuştur. Böylece Ağaçlı'da üretilen kömürün demiryolu ile Haliç'e taşınmasına karar verilmiştir. Bunun için Kâğıthane'den Ağaçlı linyit ocaklarına ulaşan 45 km.lik demiryolu hattı yapımına 1914 yılı sonunda başlanmış, Şimendifer Alayı ve 3. Çorlu Amele Taburu'nun çalışmalarıyla Temmuz 1915'de işletmeye açılmıştır. Kemberburgaz - Çiftalan demiryolu hattı bölümünün

⁵⁵ İstanbul'un elektrik ihtiyacını karşılamak amacıyla, Taşkömürü ile çalışması planlanan İlk Termik Elektrik Santrali Silahtarağa; Macar Ganz Anonim Şirketi, Banque de Bruxelles ve Banque Generale de Credit tarafından ortaklaşa kuruldu. Silahtarağa Elektrik Santrali 1914 yılı Şubat ayında, savaş öncesinde üretime başlamıştır; M. Orhan Bayrak, "Silahtarağa" , *İzahlı İstanbul Sözlüğü*, Tarih Düşünce Kitapları. İstanbul, 2004, s. 227; Süleyman Faruk Gönçüoğlu, "İlk Elektrik Santrali", *İstanbul'un İlkleri Enleri*, Ötüken, Yayınları, İstanbul,2010, s. 129.

⁵⁶Ortaylı,a.g.e.,s.70-75; Önsoy,a.g.e.,s. 65-70.

⁵⁷Esin Kahya, "Türkiye'de ilk Demiryolları", *Bellefen C,LII*,14, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.212-215; Cumhuriyetin 50.Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu,a.g.e.,s.75-76, 78-84, 111-113.

yapımına ise 30 Haziran 1916'da başlanmış, Muhabere ve Muvassala Müfettiş-i Umumiliği ile 3. Çorlu Amele Taburu'nun çalışmalarıyla 26 Aralık 1916'da bitirilmiştir.⁵⁸

Demiryolu hattı; Haliç'in sonundaki Silahtarağa'dan başlayarak Kâğıthane Deresi'ni izlemiş ve Kemerburgaz'a ulaşmıştır. Hat Kemerburgaz'dan itibaren iki kola ayrılmış, batı kolu Kağıthane Deresi'ni izlemeye devam etmiş Ağaçlı linyit ocaklarına ulaşmış, doğu kolu ise Çiftalan'da Karadeniz kıyısına ulaşmıştır. Böylece Ağaçlı ve Çiftalan'daki kömür ocakları 1916'dan itibaren Askeri makamlar tarafından işletilmiş, yeraltı işletmeciliği ile günlük üretim 800 tona kadar çıkarılmıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından üretim giderek azalmış ve daha sonra da bütünüyle durdurulmuştur.⁵⁹

Zonguldak'ta üretilen kömürlerinin İstanbul'a denizyolu ile taşınmasındaki sıkıntılar savaş boyunca devam etmiştir. Zonguldak'tan İstanbul'a kömür getirmek üzere tahsis edilmiş Şirket-i Hayriye'nin vapurlarından biri buharlı, yandan çarklı, 37 baca numaralı "İhsan", 24 Mart 1916'da Zonguldak açıklarında peşinde sekiz yelkenli tekneyi çekerken Morz adlı Rus denizatlısı tarafından torpillenmiştir. İhsan, Hasköy'de iyi kötü onarılmışsa da ancak kömür gemisi olarak kullanılabilmiştir.⁶⁰

İttihat ve Terakki Hükümetlerinin I. Dünya Savaşı öncesi Almanya ile olan yakınlaşması ve daha sonra ülkenin olan İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmesi nedeniyle havza Almanların rahatça hareket edebildikleri bir bölge haline gelmiştir. Taşkömürü havzası savaş esnasında "Harp Kömür Merkezi" adı ile kurulan komisyon tarafından yönetilmeye başlanarak Harp Kömür Merkezi'nin idaresi Languae adlı bir Alman Miralayı ile Alman komisyon üyelerine verilmiştir. Ayrıca birçok Alman subayı bölgeyi etüt etmek için gelmiştir.

Bu dönemde havzada birçok şirketin hisse senedi Alman sermayedarların eline geçmiştir. Alman sermayesi bir taraftan Hügo Stinnes ile havzaya tamamen hâkim olmak için çalışırken, diğer taraftan da Fransız sermayesinin havzadaki otoritesini kırmak için mücadele etmiştir. Savaş sonunda Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi ile Alman Stinnes kömür havzasındaki imtiyazını "Societe Commercial d'Orien" adlı İtalyan şirketine devretmiştir.

Fransa havzaya 1890 yılından itibaren sermaye grupları ile beraber gelip yerleşirken aynı zamanda sömürgeci dış politikaları çerçevesinde iktisat politikalarını ve kültürlerini de getirmiştir. Fransız sermayeli kurulan Ereğli Şirketi esasen bölgeye tipik bir koloni şeklinde yerleşmiştir. Örneğin ilk önce Zonguldak'ta limanın üst kesiminde şehrin en güzel yerinde modern, konforlu döşenmiş binalardan oluşan ve ortasında bir kilise ile iki papaz okulu yer alan bir mahalle oluşturulmuştur. Böylece yöreye Fransız kültür ve yaşam biçimi örnek olarak sunulmuştur. Uzun zaman bu mahalle Zonguldak'ta bir Fransız kolonisinden farksız olarak yer almıştır. Fransız mahallesinde açılan papaz okullarının yanı sıra havzaya özellikle Mrika halkları arasındaki propaganda çalışmalarında uzmanlaşmış misyonerler

⁵⁸ Patijn, a.g.e., s. 11-20.

⁵⁹ Güngör Evren, **Demiryolu**, Birsen Yayınevi, İstanbul, 1999,s.305-309.

⁶⁰ Kahya,a.g.m.,s.212-215.

de getirilmiştir. Bunlar işçiler ve köylüler arasında emperyalist kültürü, bağımlılık ideolojisini yaymağa çalışmışlardır. Misyonerler,. Fransız sermayesinin havzaya iyice yerleşmesinden sonra havzada çeşitli yortular düzenlemişlerdir. Bu yortulardan birisi de, "en eski madenci" olduğu ileri sürüle Sainte Barbe adına kutlanan "Maden Yortusu"dur.⁶¹

Taşkömürü Havzası için önemli olaylardan biri de; 1953 yılına kadar, Zonguldak'tan Karaburun'a gemi ile taşınan kömürün, Karaburun'dan 7 km.lik ayrı bir olan demiryolu hattı ile Terkos Pompa İstasyonuna getirilmesi ve bu tesisin çalıştırılmasında kullanılmış olmasıdır. Kısacası İstanbul'un elektriği, deniz ve demiryolu ulaşımının yanı sıra su temini için gerekli kömürün büyük bir bölümü, ülkenin en zor durumda olduğu savaş dönemlerinde Zonguldak, Ereğli, Ağaçlı ve Çiftalan kömür ocaklarından sağlanmıştır.⁶²

Ereğli ve Zonguldak kömür ocaklarında üretilen kömürler 19. yüzyıl ortalarından itibaren toplumunun ekonomik, endüstriyel ve toplumsal gelişiminde önemli bir payı olmuştur. Adeta toplumsal yaşayışta önemli yeni alışkanlıkların kazanılmasında rol oynamıştır. Örneğin; bugünkü İstanbul'daki İstiklal Caddesinin, Dolmabahçe'den iletilen havagazıyla 1856 yılından itibaren aydınlatılmasında, 1914 yılından itibaren Silahtarağa Termik Santral'in kömür ihtiyacının karşılanmasında, donanma ve diğer gemiler ile lokomotiflerin buhar kazanlarında, demir-çelik, dokuma, çimento, şeker, çay vb. fabrikaların buhar makinelerinde, Ankara ve İstanbul'daki havagazı fabrikalarında kullanılmıştır.

Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğu'nda 1914 Yılında Faaliyet Gösteren Yabancı Firmalar⁶³

Yatırımcı Ülke	Şirketin Adı	Kuruluş Yılı	Madenin Cinsi
	Ereğli Maden	1896	Maden Kömürü
Alman Sermayesi	Sarıca Ocakları	1913	Maden Kömürü
İtalyan- Yunan Sermayesi	Kozlu Kömür	1913	Maden Kömürü
Rus Sermayesi	Maadin Osmanlı	1910	Maden Kömürü

Tablo 2'de Osmanlı İmparatorluğu'nda kömür maden ocaklarında faaliyet gösteren yabancı ülkeler ve şirketleri yer almaktadır. Bu tablo I. Meşrutiyet sonrası ülke üzerinde hangi ülkelerin sırası ile ekonomik güce sahip olduğunu göstermektedir. Ülkede 1914 yılında işçilerin en fazla istihdamı 11 065 kişi ve % 75 oranı kömür madeni çalışanları oluşturmuştur.⁶⁴

⁶¹Naim, a.g.e.,s.117.

⁶² Naim, a.g.e.,s.118; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", **DTCFD, II/I**, Ankara,1943, s.118.

⁶³Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**,TTK Yayını,Ankara,1994,s.46.

⁶⁴Donald Quataert, "19.Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Madencilik", **TCTA, C.IV**, İstanbul, 1985,s.914.

SONUÇ

Dünya'da ikinci sanayi inkılâbı olarak adlandırılan kömür madeninin sanayide kullanılmaya başlaması sonrasında kömür madeni yerleri stratejik önemini arttırmıştır. Bu süreçte kömür madeni havzaları sanayileşmiş ülkelerin yaşam alanları olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan II. Mahmut döneminde ilk defa Ereğli'de kömür madeni bulunmuştur. Bu dönemde imparatorluğun madenleri işletme ile ilgili kanunu düzenlemesi olmadığından Tanzimat'ın dönemine kadar madenler işletilemezken 1841 yılında ocaklarda kömür üretimi yapılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında yapılan 1854-1856 Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla İngiltere ve Fransa ülkede kömür madeni işletme imtiyazı elde etmişlerdir. 1858 yılında çıkartılan Arazi Kanunnamesi ile yabancıların mülk edinme hakkı ağlanmış ve madenlerin işletilmesiyle ilgili 1861 yılında ilk defa Maaden Nizamnamesi çıkartılmıştır. İmparatorluk Tanzimat Dönemi'nde ilk defa yabancı devletlerden borç almış ve borçlarını ödeyememesi sonucu madenlerini özelleştirme ve maden ocaklarının imtiyazını yabancı şirketlere vermiştir. Bu süreçte ülkenin yurtdışından kömür ithalatı artarken, ocaklarda beklenen ölçüde kömür üretimi yapılamadığından ocakların işletmesi tekrar Hazineyi Hassa almıştır.

İmparatorluk ülkede kömür maden ocaklarından daha fazla yararlanabilmek amacıyla 1867 yılında Dilaver Paşa'nın hazırlamış olduğu Nizamnameyi yürürlüğe koymuştur. I. Meşrutiyet sonrasında II. Abdülhamit siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda Almanya ile yakınlaşmış ve bu yakınlık sonucu kömür ithalatı ve ihracatında Almanya'nın payı giderek artmıştır. II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakki Hükümetleri dönemlerinde de Almanya'nın kömür madenlerinin ithalatı ve ihracatındaki oranı artarak devam etmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın müttefiki olduğundan kömür madenleri ve kömür işletmeleri donanmalar ve fabrikalar için daha da önemli hale gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kömür maden ocaklarının sahibi imparatorluk olmasına rağmen madenlerin işletilmesi, kömürün ihracatı, üretimin artması veya azaltılması ülkenin borçları, siyasi olarak zor günler geçirmesi, iç isyanlar ve sanayileşmiş ülkelerin imparatorluk üzerindeki siyasi ve ekonomik planları nedeniyle bu ülkelerin kontrolünde olmuştur. Kömür maden ocakları yabancı ülkelerin sermayesi ile kurulan şirketlerin işletiminde yer almıştır. Genel olarak kömür ocaklarında faaliyet gösteren Gayrimüslimlerin işletme sayısı Müslümanlardan daha fazla olmuştur. Bu durum yabancı ülkelerin havzada faaliyet göstermesinde lehlerine olmuştur. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kömür madenini 1829 yılında bulunmasına rağmen imparatorluk sona erinceye kadar kömür madenlerinden beklediği ölçüde yararlanamamış ve kömür madeninden daha çok yabancı devletler faydalanmıştır.

KAYNAKÇA

- AKDIŞ, Muhammed, **Dünya’da ve Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları ve Beklentiler**, YASED Yayınları, No: 33, İstanbul, 1988.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, **Osmanlı Kanunnameleri, C.I**,Fey Vakfı Yayını, İstanbul, 1990.
- AKTAN,Hamza,**İslam’da Madenlerin Hukuki Statüsü**, Atatürk Üniversitesi Basımevi,Erzurum, 1986.
- ALTINAY, Ahmet Refik, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967- 1200)**,Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- ANIL, Mustafa Nuri, **Türkiye’de Maden Mevzuatı,I**,Tan Matbaası, İstanbul,1942.
- APAK, Kemalettin, v.d., **Türkiye’de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri**, İzmit Seliloz Basımevi, İzmit, 1952.
- ARSLAN, Ali, “*Osmanlı İmparatorluğu Maden Teşkilatında Serbestiyet Sistemi*”, **Belgelerle Türk Tarihi**, S.43,Eylül Ankara,1988.
- ASIMOV, Isaac, **Bilim ve Buluşlar Tarihi**, Çeviren Elif Topçugil, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006.
- AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni**,Bilgi Yayınevi, İstanbul,1969.
- AYDIN,Hikmet, **Tarih, Coğrafya ve Sosyolojik Yönden Balya, Ilıca, Şamlı Yöreleri**, Uğur Ofset Yayınları,Balıkesir,1991.
- BALCI, Ercüment, **Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnameler Dönemi ve İmtiyazlar**, İ.Ü. SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.
- BAYRAK, M. Orhan, “Silâhtarağa” , **İzahlı İstanbul Sözlüğü**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2004.
- BOA, HH.İ, nr. 1/7.
- BOA, HH.MH, nr. 1/5.
- BOA, HH.MH, nr. 6/4.
- BOA, HH.MH, nr. 8/50.
- BOA, HH.MH, nr. 9/28.
- BOA, **Hazine-i Hassa Defteri**, nr. 790, v. 1b.
- CEZZAR,Yavuz, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, **C. IV.**, T.C.T.A., Dergah Yayınları, İstanbul 1985.
- CUMHURİYETİN 50.YILINDA TÜRKİYE KÖMÜR İŞLETMELERİ KURUMU**, Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu Yayını,Ankara,1973.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden İşletme Hukuku”, **DTCFD, II/I**, Ankara, 1943.
- ÇİLİNGİR, Yalçın, “Madencilüğimizin Evrimine Toplu Bir Bakış”, **TMMOB Maden Müh. Odası 5. Bilimsel ve Teknik Kongre**, Ankara,1975.
- DEMİRCAN, Daim, **Türkiye’de Yabancı Sermaye**, Dilek Matbaası, İstanbul, 1971.
- DÖRNER,Friedrich Karl, **Küçük Asya Kuzey Kıyısında Araştırmalar**, Küçük Asya Yazıtları Ek Cildi, Avusturya Bilimler Akademisi Komisyon Yayınevi,Viyana, 1966.
- EKİNCİ, İlhan, **Fırat Ve Dicle’de Osmanlı- İngiliz Rekabeti**, Baran Ofset Yayını, Ankara, 2007.

ELDEM, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayını, Ankara, 1994.

ENVER, Sadreddin, **Zonguldak Kömür Havzası**, Eti Bank Yayınları, Ankara, 1941.

EVREN, Güngör, **Demiryolu**, Birsen Yayınevi, İstanbul, 1999.

GÖNCÜOĞLU, Süleyman Faruk, "İlk Elektrik Santrali", **İstanbul'un İlkleri Enleri**, Ötüken, Yayınları, İstanbul, 2010.

HACALOĞLU, Tuncay, **Yabancı Sermaye ve Türkiye'de Yabancı Sermaye Uygulaması**, T.C. Başbakanlık DPT Teşvik ve Uygulama Başkanlığı Yayını, Ankara, 1983.

HARRISON, Ian, **Büyük Buluşlar**, Çeviren Turgut Gürer, Doğu Grubu İletişim ve Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ILIES, Georg, **Leading American Inventors, With Fifteen Portraits And Many Illustrations**, Henry Holt and Company, New York, 1912.

İMER, Hüseyin Fehmi, **Ereğli Maden Kömürü Havzası Tarihçesi**, Halkevi Yayını, Zonguldak Matbaası, Zonguldak 1944.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, C.II, Tanzimat Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

KAHYA, Esin, "Türkiye'de ilk Demiryolları", **Bellekten C,LII,14**, TTK Yayınları, Ankara 1998.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VI, TTK Yayını, Ankara 1983.

KAZGAN; Haydari, **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

.....; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, Vakıfbank Yayını, İstanbul, 1999.

KEÇELİ, Hilmi, "İlk Lokomotifi Yapan George Stephenson", **Demiryolları Dergisi**, TCDD Basın Yayın, Sayı Sayı, 21, Ankara, 1945.

KOÇABAŞ, Süleyman, **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, **Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974.

.....; "Tanzimat Döneminde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", **150.Yıl Tanzimat**, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

NAİM, Ahmet, **Zonguldak Havzası Uzun Mehmetten Bugüne Kadar**, Hüsnütabiat atbaası, İstanbul, 1934.

NOCK, Oswald, **Building the first main lines**, The Railway Engineers, London, 1955.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1983.

ÖĞRETEN, Ahmet, "Ereğli Kömür Havzasında İlk Üretim", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 31, Erzurum, 2006.

.....; "Ereğli Kömür Madeni Havzasında Kurulan İlk Şirket Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası", **Zonguldak Kent Tarihi 2005 Bianeli [13-18 Kasım 2005] Bildiriler Kitabı**, Zonguldak, 2005.

ÖĞRETEN Ahmet, KOCA Hüseyin Koca, **Zonguldak Kömür Havzasının Tarihi, Sosyal ve Ekonomik Gelişimi**, Zonguldak Kararelmas Üniversitesi, Zonguldak, 2007.

ÖKÇÜN,,Ahmet Gündüz “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk Azınlık ve Yabancı Payları”, **Prof.Dr.Yavuz Abadan’a Armağan**, Ankara Üniversitesi, SBF Yayınları, Ankara, 1969.

ÖNSOY, Rıfat, **Osmanlı- Alman Ticari Münasebetleri**, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1979.

ÖZALP, Namık, **Zonguldak ve Kömür Havzası**, Özülmez Özel İlkokulu Yayını, Zonguldak, 1955.

ÖZEKEN, Ahmet Ali, **Ereğli Kömür Havzası Tarihi**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1944.

PATIJN, R. S. H., “Kuzey Anadolu Kömür Havzasının Zonguldak-Kozlu Sahası Jeolojisi”, **MADEN**, Yüksek Maden Mühendisleri Cemiyetinin bir Neşriyatı, No: 2-21, İstanbul, 1954.

ROSSIER, Edmond, **Avrupa’nın Siyasi Tarihi, 1815-1919**, Çeviri A.Kemal Akşit, Fazilet Basımevi, İstanbul 1943.

QUATAERT, Donald ,“19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, **TCTA, C.IV**, İstanbul 1985.

.....; **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1909)**, Çeviren Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.

SAVAŞKAN, Bahri, **Zonguldak Maden Kömürü Havzası Tarihçesi, 1829-1989**, Türkiye Taş Kömürü İşletmeleri Yayını, Zonguldak, 1993.

SEYİDOĞLU, Halil, **Uluslararası Finans**, 3.Baskı, Güzem Yayınları No: 16, İstanbul, 2001.

SÖNMEZ, Mustafa, **100 Göstergede Kuruluştan Çöküşe Türkiye Ekonomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

SU, Kamil, **Balıkesir Madenleri**, Balıkesir Halkevi Yayını, İstanbul, 1939.

ŞENER, Abdüllatif, **Sona Doğru Osmanlı**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007.

TAK; İsa, **Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri**, Atatürk Üniversitesi, SBE, Basılmamış, Doktora Tezi, Erzurum, 2001.

TAMZOK, Nejat, **Neoliberal Politikaların Madencilğe Etkileri**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 2002.

TANOĞLU, Ali, **Enerji Kaynakları**, İ. Ü. Coğ. Enst. Yayını. İstanbul, 1971.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Siyaseti, Tanzimat I**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1940.

THURSTON, Robert Henry, **Robert Fulton: his life and its results**, Section II, Dood, Mead and Co, New York, 1891.

TIZLAK, Fahrettin, **Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik**, TTK Yayını, Ankara 1997.

TONBUL, Mehmet, **Türk Madencilik Sektöründe Yabancı Sermayenin Yeri ve Sonuçları**, TODAİE Yayınları, Ankara, 1996.

TUNCER, Baran, **Türkiye’de Yabancı Sermaye Sorunu**, AÜSBF Yayınları No:241, Ankara, 1968.

TUNÇ, Tayanç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, Milliyet Yayınları, Karacan Armağanı , İstanbul, 1973.

VARLIK, M.Bülent, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", T.C.T.A., C. IV, İstanbul, 1985.

YENİ HAYAT ANSİKLOPEDİSİ, C. 4, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1982.

YILMAZ, A.Osman, AVŞAROĞLU, Nadir **Madencilik Tarihimiz**, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Arşivi, Ankara, 2005.

YORULMAZ, Şerife, "Türkiye'de Kömürün Keşfi ve Kömür İşletme İmtiyazları (1829-1937)", **Türkiye XI.Kömür Kongresi**, Bartın- Amasra,1989,Bartın,2009.

ZAMAN, Ekrem Murat, **Zonguldak Kömür Havzasının İki Yüzyılı**, TMMOB Yayını, Ankara 2004.

ZEYBEK,Hülya, **Sultan Abdülhamit, Siyasi Hatıratım**, Dergah Yayınları,İstanbul 1999.

ZEYTİNOĞLU, Erol, **Az Gelişmiş Memleketlerin Kalkınmasında Yabancı Özel Sermaye Yatırımları ve Türkiye**, Aşkın Basımevi, İstanbul, 1966.

ZONGULDAK VİLAYETİNİN İKTİSADİ EHEMMİYETİ, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1957.

ZONGULDAK TİCARET ODASI, **Cumhuriyetin On Yılında Zonguldak ve Maden Kömürü Havzası**, İstanbul,1933.

WAYLETT, W. J., "Zonguldak: Havzanın Geliştirilmesinde Enternasyonal Kooperasyonun Hikâyesi", **Kömür Sempozyumu**, Aralık, Zonguldak, 1961, CENTO.

**THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF
HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS**

Mustafa Güler*

Abstarct

Hebron where is the second most important holy city in Palestine with Jerusalem received great demand and respect in the Ottoman centuries just as all Islamic history. Sultan Selim, who visited the city after Jerusalem bestowed and provided great amounts of needs for his folk. From this date, all of directors in the centres and provinces of the Ottoman State took steps for the care and repair of sacred places in Hebron without any delay.

In parallel with this precision, these directors revive the previous vaqfs and add new ones when necessary in order to meet the needs of these places and pay the salaries of the working staff.

Additionally, they allocated appropriation from Surra primarily to the Mosque Hebron and other people worked for vaqfs in the city as well as to a part of the folk just as in Mecca and Madina. Both the vaqf services and other allocations from Surra have continued till late Ottoman period.

The places in and around Hebron in the period after the occupation, the Jews' claims and damages to the properties of Muslim and Islamic Works of art bothered not only Palestinian Muslims but also all Muslims in the World. In this regard, in the forming of the legal basis for the holdings of the Muslims' living areas and in the protection of holy places, the reveal of deed records of the Ottoman archives and vaqfs accounts require an urgent necessity.

In this study we deal with the documents of vaqfs around Hebron by covering the previous periods of occupation namely at the end of XIX. Century and beginning of the XXth Century. In doing so, the original or copies of title deed of the vaqfs will be applied. We hope that this study contributes to the issue of the holy places in favor of the Muslims in the Palestinian cause.

Key words: ottoman awkafs, hebron, muslims, ottoman period

* (Prof. Dr.); Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, mustafaguler4308@gmail.com

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

1.The Emerging Process and Importance of the Study

At the beginning of February of 2010 I went to Palestine for my research that I was doing. In this context, after completing the examination and taking some photographs in Acre, I came to Jerusalem. At that day after Isha prayer, I dived into a deep conversation with a Palestinian Muslim, Omar ad-Disi in Al Aqsa Mosque. When I said that I have been working on Ottoman history, they told that they had a Ottoman decree however they could not understand what was written on. When we move to the house settled upper side of Burak square due to see the mentioned decree, I encountered a part of letters patent (Berat) which had been given as a director of foundations of Hebron to their ancestors Sheykh Atif ad-Disi by Sultan Mehmed Resat. While I was translating Turkish writings on letters patent (Berat) into Arabic, they asked me where Hebron foundations were and how they were able to access these records. As an answer, I replied that whole assets and records of Ottoman foundations could be found in Prime Ministry Ottoman Archives and General Directorate Foundations Archives in Turkey. They said that these documents constitute very important role against Jews claims and occupations as well as could be utilized for lawsuits within United Nations. In a similar vein, while returning from Jerusalem to the airport with a car, a Palestinian taxi driver showed me numerous villages and territories which have been discharged and opened for Jewish settlements because of insufficient or unavailable documents and evidences.

In this regard, as soon as I was back to Turkey, my primary responsible became working on foundations and their earnings on sacred places mainly around Hebron and other occupied territories. For this aim, I supplied some documents and notes of foundations about Hebron from both Republic of Turkey Prime Ministry Ottoman Archives (BOA) and Directorate General of Foundations Archives (VGMA).. As I checked out the documents from archives, the places of securities and real estates of foundations of Hebron were emerging as just I expected. During my research, at a meeting that I participated at the end of 2010, listening an entitled "*The Roles of Documents and Establishments originated from Istanbul in the Protection of Palestinians Rights*" presentation of Palestinian Münir Nuseybe made me feel how important my research was. Afterwards, I and my graduate students all together have decided to start to carry out four studies on Ottoman documents related to Palestine. These studies:

- 1-Social Life in the Second Half of 16th Century at Jerusalem
- 2-Hebron Foundations in 19th Century
- 3-Caravan of Hadj (Surre) of Jerusalem (1700-1710)
- 4- Caravan of Hadj (Surre) of Jerusalem after Egypt Occupation (1800)

In this paper, our purpose is to introduce the foundations of Hebron Mosque and its building complex within the framework of just prior to the period of the expansion of Jews settlement and Hebron Foundations which constituted very significant role as a part of Palestinian and Jerusalem issue.

Before focusing on the main subject, first it would be more appropriate to mention the importance and brief history about the city Hebron.

2-The Importance of Hebron

a-Hebron City and the Brief History of Hebron

Hebron is located so called Palestinian West Bank in Western Collar as well as the south of Jerusalem and west of Dead Sea¹. It is one of the eight central provinces in Palestinian Authority. It is nestled in the Judean Mountains and lies 940 meters above sea level. The transportation toward Hebron was possible by a main road which links Beytullehm to Jerusalem. In addition, the highway connections are also available via small settlements in the region.

Within the consideration of whole memories, the history of Hebron which is accepted as the second most important city after Jerusalem in Palestine has dated to 3500 years BC. It is the oldest city of Palestine². It has been founded by Canaanites? Who were ancestors of Palestinians and was formerly called as Kirjath-arba. In nowadays based on this former entitlement, Jews called a Jewish settlement close to Hebron as Kirjath-arba. The importance of city for both Muslims and Jews is based on the inhabitation and burial of prophet Abraham in 1900s BC. Nevertheless, Muslims called as Hebron, Jews as Hebron. The city was first located on Cebelu Rubeyde in the period of Prophet Abraham. As it is known that the house of Prophet Abraham was on Cebelu'r-Re's (Re's Hills) where had settled as the opposite of Cebelu Rumejde³.

The rest of history of Hebron has been almost same with the history of Jerusalem. These lands after 11st century BC were invaded by Prophet David's army and after Prophet Solomon, this kingdom was divided into two parts: Israel and Judas. At the end of this division, Hebron was conquered by Judas kingdom till the destruction by Babylonians king Buhtunnasr in 586 BC which started to Persian invasion in 538 BC. Then, Hebron was ruled by Macedonian King Alexander the Great in 332 BC and passed its sovereignty to the Roman empire in 64 BC which lasted ruling for numerous years. In 614 AD Persians conquered the lands of Palestine including Hebron however, in 627 AD Byzantines recaptured this region from Persians. Especially during the period of Jewish Kingdom, and Roman Empire in which Jews were able to live relatively well, Hebron was restored and renovated as well as assumed as a quite respectable city for Jews because of its sacred feature about the tombs of several prophets since Prophet Abraham. Nevertheless, after Babylonians' invasion, Hebron's primary and concrete reconstruction as a whole city and rehabilitation of holy memories had started with the invasion by Khalif Omar in 638 AD

¹ Mustafa L. Bilge, "Halil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, DİA, XV, .s.305.

² Eric F.F. Bishop, "Hebron, City of Abraham, The Friend Of God", *Journal of Bible Religion*, Vol, 16 No.2(Apr., 1948, p.94.

³ Muciruddin El-Hanbeli El-Alimi, *El Enisül Celil Bi Tarihi'l- Kuds ve Halil*, (Tahkik: İşraf, Muhammed Ali Ataullah), cilt 2, Amman 1999, s.139-140; Mustafa Murad Ed- Debbbağ, *Biladuna Filistin*, Amman 1982, cilt V/2, s 47.

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

during Jerusalem invasion against Byzantines. Even though there were no encountered records regarding visit to Hebron of Khalif Omar, we can infer that at least since the period of Hulefa-i Raşid many reconstruction and restoration activities have started.

The real prestige as a city of Hebron similar to Jerusalem rose during the process of Umayyads especially thanks to Muawiyah and Abdulmelik caliphates. As it is known that, whenever going to Mecca and Medina became unavailable because of serious political conflicts, Umayyads directed Muslims lived around Damascus to Jerusalem and Hebron for hadj⁴. Therefore, mainly Harem-i Halil and other tombs, graves and sacred places were protected and reconstructed as well as foundations were established in order to maintain the services of these sacred places.

The rise of Hebron during Islamic period had to stop with the invasions of crowded Crusaders in 1099. This distressful and annoying time ended with Saladin's recapture of these lands into Islamic sovereignty in 1187. Hebron which began to be ruled by Mamluks in 1291 started to be pervasively reconstructed and restored such as in Jerusalem. Mamluks established several foundations for public in Hebron similar to what they did for Jerusalem. Moreover, they set up another foundation under the name of Naziru'l-Haremeyn Serifeyn in order to operate in an administration of Jerusalem Hebron foundations.

Similar to Jerusalem, Hebron was also incorporated into Ottoman Empire through 1517 Merc-i Dhabik war. After annexation Yavuz Sultan Selim visited prophets' graves and tombs and distributed a plenty of bestows to the public⁵. From that date, Hebron district was placed as a part of Sanjak of Jerusalem in an administrative order⁶. During the period of Suleiman the Magnificent, it was started an enormous, exhaustive reconstruction and restoration efforts covering whole Hebron and within this context Harem-i Halil was also restored in depth. Fortunately, in the area of invasion of Napoleon Hebron which was not seriously destroyed also displayed the relative improvement during Ibrahim Pasha period⁷. In other words, Ottoman State not only preserved these holy and sacred places but also was able to enrich them, most importantly, when necessary sent Surre to public and harem guards just like in Mecca-Medina or Jerusalem. Within this understanding, the people of the city of Hebron lived in a prosperous and flourishing until 1918 in the area of stepping back of Ottoman Empire from the region.

The new occupation period in history of Hebron has started with British's invasion of Palestinian territories in 1918. Since that time nuisance has begun in the city. Now the city and holy places of Hebron as well as whole Palestine fell under British occupation. During British rule period especially the majority of fundamentalist Jewish communities'

⁴ Taha Ahmed Mardini, *Havadisi min Tarihi Kuds*, Dimaşk no dated, s. 62.

⁵ M. Sharon, "Al Khalil", *Eİ*, Cilt IV, Leiden 1978., p.960; Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2011, s.248.

⁶ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century : Patterns of Government and Administration*, Jerusalem 1973, s. 169.

⁷ M. Shoron, agm, p. 961.

preferences settling and living as permanent inhabitants in Hebron disrupts entire balance that Ottomans had formed against Muslim communities. With Zionist propaganda Jews who havenot been experiencing even small distress in terms of protecting and preserving as well as visiting holy places under Islamic sovereignty for long centuries just in Jerusalem suddenly seem to forget these memories and have begun to insult and attack these sacred places.

Moreover,they have occupied the deed of Muslims and income as well as goods of foundations in and around sacred places⁸.

3-Foundations in The Ottoman Period in Hebron

The Ottoman Empire, which captured from territories of Muslim states, has maintained the samefoundationsof Muslimproperty. Already it is by the Islamicland law. This application has shown itself around in Jerusalem and Hebron.Ottoman Management made counts of land(tahrir) as well as all the other lands after the conquest and annexation in the vicinity of Jerusalem, All we have done and still the land where we will describe below, this tax registers and is recorded as the foundation of Hebron⁹. These recordsshow us that foundationsmajority of theMamluks period.In later periodsOttoman administrators such as Hebrontholy sites, specialattention.Afterrepairand revive theactivities ofthe institution in order tobe permanent, have establishedstrongfoundations¹⁰.

After this preliminary information is possible to evaluate the Ottoman period, Hebron foundations under the following headings

1-Evkaf-i Kadime: The existing foundations of the Ottoman Empire annexed Palestine. These foundations are usually from the third Caliph Osman has been allocated for Hebron Mosque.

2-Constructionandrenovationof the Ottoman Empireafterhisfailingtohanghisadditions tothe existing.

3- The Charities Jerusalem andHebron's needs from r Ottoman Sultans or high-ranking executives(for example Surra).

a- The Incomes of Hebron Pious Foundations

The institutions carrying out waqf services need prosperous, perpetual and well-controlled incomes to proceed duties continually and exactly. Therefore, the incomes were

⁸ For more detailed informationon this subject, see: Mustafa Murad ed Debbağ, *Biladuna Filistin*, V/2, s.38-131.

⁹ For Example: Republic of Turkey Prime Ministry Ottoman Archives(BOA) Tapu Tahrir Defterleri (TT), 427, s.270, 315; TD, 342, 1b-2a.

¹⁰As an example: On 1100/1689, Hebron Foundations trustee Mehmed Aga has dedicated some shops and a khan in Jerusalem for the needs of the Hebron Mosque, el Aqsa Mosque and Sahratullah Mosque: Republic of TurkeyPrime Ministry General Directorate Archives(VGMA), Defter Nu:779, s.140-141.

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

established for servants and services in Hebron from the first centuries of Islamic period. As it can be examined in the list below, waqf incomes predominantly locate in the Palestinian cities like Hebron, Jerusalem, Gaza, Ramle, Nablus and in cities like Cairo, Damascus and Aleppo. The names of district centres and villages, which the incomes belong, are these:

a1-The Incomes in Palestine

The incomes called as Hebron waqfs situated in the waqfs registers on 24 May 1315/5 June 1899, their conditions and total annual waqf incomes are like that:¹¹

1-1- Hebron (El-Halil)

The Name of Income	Annual Income
The annual rents of muqataat shop, house and some lands in the city centre	6020 ghurush, 2 para ¹²
The renting incomes of Eyyüb and Emir khans and two Turkish baths	37849 ghurush ¹³
Tithe of Tefuh village	270 ghurush ¹⁴
Tithe of Beyt-i Kahil village	45 ghurush ¹⁵
A certain amount of tithe of Dura village	79625 ghurush
A certain amount of tithe of Beni Nu'aym village	25900 ghurush
Four humus shares of Bata village	17587 ghurush, 20 para
A certain amount of tithe of Sumu village	5390 ghurush ¹⁶
A certain amount of tithe of İdna village	21875 ghurush
A certain amount of tithe of Halhul village	30625 ghurush
A certain amount of tithe of Zekeriya village	22925 ghurush
The muqataat of Accur village	41 ghurush, 20 para ¹⁷
A certain amount of tithe of Haraşı(Haras) village	10500 ghurush
Tithe income of Beyt-i Ula village	22312 ghurush, 20 para
Tithe income of Ashir village	7175 ghurush
Tithe of Anabe arable land	14397 ghurush, 20 para
Tithe of Suveyka arable land	3927 ghurush, 20 para

1-2- Jerusalem(Kudüs)

The Name of Income	Annual Income
--------------------	---------------

¹¹BOA, Nezaret Sonrası Evkaf Defterleri (EV), Nu: 29122.

¹² 1285/1869, dated the accounting records: EV, 21630, 1b.

¹³ 1288/1872 dated the accounting records: EV, 22492, 3a.

¹⁴1285/1869, dated the accounting records EV, 21630 1b.

¹⁵ 1288/1872 dated the accounting records EV, 22492, 1b

¹⁶ EV, 22492 1b

¹⁷ 1285/1869, dated the accounting records, EV, 21630 1b.

A certain quantity of Non-Muslims (Jews) jizya head-tax	2000 ghurush ¹⁸
Three qirats ¹⁹ shares of Beyt-i Hanina village	2132 ghurush, 25 para
The half income of rented house used as military hospital	500 ghurush ²⁰
The half share of Ka'atü'n-Nazar olive grove outside of Jerusalem	212 ghurush, 20 para ²¹
A certain quantity tithe of Ezariye village	8750 ghurush
A certain quantity tithe of Ramallah village	28000 ghurush
Six qirat shares of Surbahir village	1967 ghurush, 20 para
Mezari'village	14875 ghurush
Sixteen qirat shares of İbriye village	10087 ghurush, 14 para
Four qirat shares of Kurada village	1166 ghurush, 25 para
Twenty qirat shares of Adora village	9625 ghurush

1-3 – Jaffa(Yafa)

The Name of Income	Annual Income
The tithe of tobacco field in Beyt-i Nebala village	7711 ghurush, 10 para
The tithe of Sakiye village	300 ghurush ²²
The annual tithe of Kubab village	16360 ghurush ²³
The annual tithe of Atron village	12617 ghurush, 20 para
Six qirat shares of Beyt-i Nüba village	5560 ghurush, 25 para
Twelve qirat shares of Karib village	5833 ghurush, 15 para

1-4-Gaza (Gazze)

The Name of Income	Annual Income
--------------------	---------------

¹⁸ EV, 21630 1b.

¹⁹Qirat: Measureof wheatcrops,barley, etc.

²⁰ In the year of 1315/1900onrevenuesof this house,asthe money accruedin 1652ghurush20 para. EV, 29122 1b.

²¹ In the year of 1315/1900onrevenuesof this house,as the money accrued in 132ghurush20 para. EV, 29122 1b.

²² 1288/1872 datedthe accountingrecords EV, 22492, 1b.

²³ 1324/1908 datedthe accountingrecords: EV, 31005.

**THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF
HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS**

The tithes of Deyrül-Balah village	80 ghurush ²⁴
The tithes of Ümmü Nahle village	125 ghurush ²⁵
The tithes of Sevafirül-Meşrika village	17762 ghurush, 20 para
The tithes of Birketül-Halil village	42175 ghurush, 15 para
The tithes of Yasor village	22425 ghurush
The tithes of Mesmiye village	57625 ghurush, 15 para
The half qırat share of Kastiye village	32775 ghurush
The tithes of Sevafir el Meğaribe village	22187 ghurush, 20 para
The tithes of Usban arable land	8750 ghurush

1-5-Nablus, Benü Sa'b district

The tithes of Besatu Ebulalak village: 57842 ghurush 20 para

1-6 Some villages and arable fields in the town of Cenin: 2850 ghurush²⁶

1-7- The rent of one chamber in the oftown Led²⁷

1-8- The tithes of Cendes village in Remle²⁸

1-9- The tithes of Beyt-i Rima village in Beni Zeyd district: 700 ghurush²⁹

a2- The Incomes outside Palestine

2-1- Damascus

The Name of Income	Annual Income
Renting income of Cibin Khan	1250 ghurush
The rent of six shops near the Cibin Khan	160 ghurush
Land revenues outside Damascus	150 ghurush
A certain quantity of tithes of Bosnanüzzeheb	36 ghurush
The income of Kethüda endowment	5 ghurush
A certain quantity of Non-Muslims (Armenians) jizya, head-tax	25 ghurush ³⁰
The half rent of household in the Davud Ağa district	913 ghurush 20para ³¹

²⁴ 1285/1869, dated the accounting records: EV, 21630 2a.

²⁵ EV, 21630 2a.

²⁶ 1288/1872 dated the accounting records: EV, 22492, 2a

²⁷ In the year of 1323/1298, the rent of this house 36 Akçe. However, the collection couldn't be made: EV, 30709 3b.

²⁸ In the year of 1323/1907, annual allocation of this village, 1200 akçe .All have been charged: EV, 30709 2b.

²⁹ 1285/1869, dated the accounting records: EV, 21630 2a

³⁰ 1285/1869, dated the accounting records: EV, 21630 1b.

³¹ 1310/1894 dated the accounting records: EV, 27804 s. 3b.

Twenty-one houses and shops in the Muvaki district	530ghurush 20 para ³²
--	----------------------------------

2-2- The tithe of waqf lands, villages and arable fields in Aleppo: 413 kuruş³³

2-3- The tithes and waqf incomes allotted to Hebron in Cairo in 1321: 1002 kuruş 20 para³⁴

As it can be seen in the list, the tithes predominantly in Jerusalem, Hebron, Gaza and a great many Muslim villages in the twelve separate centres were devoted to Hebron services. Except Palestine endowments, there are six waqfs in Damascus and some villages and arable lands in Aleppo that are not mentioned in the registers.

Apart from two waqfs, Muslims are the owners of property incomes of pious endowments. In addition, a certain amount of jizya received from Non-Muslims in Jerusalem and Damascus had been allotted to Hebron services. Furthermore, a certain quantity of jizya received from Jews in Jerusalem and Armenians in Damascus was given to waqf administration end of the each year for employing Hebron services.

While examining the registers, we have detected that some of waqf incomes, which were recorded as arable land in the cadastral surveys of second half of the 16th century, were added to villages in the 20th century. This state shows that arable lands joined to villages with integration in the result of rising population movements. For example; Nasara arable³⁵ land in Ramallah is not mentioned in the 20th century and it is seen integrated to the village.

4. Harem-i Halil and Other Mosques

In the city of Hebron, there were 9 mosques during the reign of Ottoman Empire, including Hz.Halil and Hz.Osman mosques. It shows in our records that nearly all of those mosques were built before Ottomans. Evliya Celebi, who informs us along with his observations, interestingly states that Hz.Osman Mosque had no crowd after giving count of mosques and other religious buildings³⁶.

5-Officers Paid by Charities and Their Roles

Following is the officers in the charity register and their annual salaries over the concerned time period:

1- Hebron Mosque Imams: There were four imams in Hebron mosque paid by the charity, three of whom belongs to Shafi'i sectarian and the fourth Hanafi. Their annual pay

³² EV 27804 s. 7b.

³³ 1285/1869, datedthe accountingrecords: EV, 21630 1b.

³⁴ 1321/1905 datedthe accountingrecords: EV, 30517.

³⁵ TT, 362, 1b.

³⁶ Evliya Çelebi, Seyathatname, cilt , IX, İstanbul 1985, s.98.

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

was wheat equivalent of 160 okka (roughly 205 kg). Their annual pay from Surr was 16 golds³⁷.

2- Hebron Tomb caretaker: As a very important person who gave his name and holiness to the environment, Hz. Ibrahim's caretaker was usually appointed from the descendants of Holy Prophet, special care being taken for this person to be from the leading names of this community, called "Nakibu'l Esraf". While his role and personality is much ahead of his salary, this officer was paid 10 silver coins (akce) a day³⁸.

3- Hebron Tomb guard: Responsible from general cleaning, maintenance and protection of belongings, the guard (Serkayyim) was paid 30 silver coins a day and roughly sixteen kilograms of wheat annually.

4- Preacher: Mainly on duty during Friday and Eid prayers in Hebron Mosque, two preachers' annual salaries, according to the latest information held, are 800 okka (roughly 1025 kg) wheat and 7 golds each from Surr.

5- Cleaners: Consists of 5 people whom used to be responsible from actual cleaning duties. Accountable to the Tomb guard, their annual salary was three Ottoman gold coins, plus one gold coin each from Surr.

6- Hz. Yakub Tomb Doorkeeper: Along with cleaning and maintenance of the Hz. Yakub and Hz. Yusuf tombs, doorkeepers were responsible from opening and closing the doors of these tombs. In Hz. Yakub Tomb, there were two doorkeepers on duty, each with a salary of 5.5 coins daily. Hz. Yusuf Tomb doorkeeper used to get paid 8 gold coins annually.

7- Prayer: An officer assigned for sacred places by the charities was the prayer. Their duties were to pray for the eternal wellbeing of the charity and especially to pray God for blessing the prophets and their descendants. In Hebron complex, there was one single prayer. His salary was one gold coin a year.

8- Lamp tenderer: The tenderers were responsible from the illumination of the mosques and tombs and their salary was 15 pennies a year.

9- Muezzin (Caller of praying): His main duty was to call Muslims for the praying (Ezan) and to knell (Sala) in Hebron Mosque. Enough attention paid to their expertise, their annual salary was 17 gold coins a year.

10- The highest ranked officer in Hebron Mosque, as expected, was Muderris-i am. It is obvious from his salary of 150 gold coins a year that he was the highest rank of all other experts.

11- Muvakkit: The chief duty of muvakkit was to determine the time for Ezan. He also determined the beginning and end of Ramadan, eid-ul adha and pilgrimage days. Muvakkit was paid 40 gold coins a year³⁹.

³⁷ (BOA) Surre Defterleri Kudüs Surre (EV. HMK. SR. 3064), s 43.

³⁸ VGMA, 164, 24-145.

³⁹ Officials' salaries take by document from VGMA, Defter-i Esasat, 160-24 s. 145.

6-İmaret(Halil İbrahim Table)

Hz. Ibrahim (AS), whose name is also given to Hebron, was a generous and charitable prophet. In our opinion, the tradition of serving food for locals and visitors (Ayende and Ravende) in Hebron, even though interrupted at times, was started by Hz. Ibrahim. The version still continues in Mecca today under name "Sidane" also dates back to Hz. Ibrahim as stated in Quran⁴⁰. Therefore, it is sensible to assume that the same custom was started by him in his hometown⁴¹.

We know that this tradition resurged after Islam conquest, especially during Umayyads. Visitors coming to Jerusalem and Hebron were treated as guests of God and they were provided with shelter and food. Like many other Islamic establishments, this service became institutional during Abbasids and was realized by charities. During Mamelukes, Sultan Kayitbay repaired the whole of Hebron and added new sources of income to imaret.

During Ottomans these waqfs in this area continued as usual. Especially during Suleiman the Magnificent waqfs became richer in parallel to the flourishing of the region with the help of trade. This enrichment reflected to the services provided in Hebron. Evliya Celebi, who passed by Hebron on his way to Mecca, tells that Hebron waqfs and the services provided by them were in a very good state at that time⁴². Ottomans successfully maintained imaret, one of the most important services in Hebron, until their downfall.

7- Conclusion and Recommendations

1. As stated above one of the most sacred places in Palestine, mosque and the complex surrounding it in Hebron were built and restored by Muslims. After the acquisition of the region by Hz. Omer, especially during Umayyads, caliphs paid special attention to the area. They kept Hebron Mosque clean and tidy just like Al-Aqsa Mosque and its complex always served the community. Notwithstanding the big crusader destruction after 1099, the same facilities were rebuilt by Selahaddin Eyyubi.

2. Mamelukes, as well as others in Palestine, paid necessary attention to Hebron and kept these sacred places alive and working by adding new sources of income when necessary.

3. Ottomans acquired Jerusalem and Hebron without fighting. After the annexation, Yavuz Sultan Selim personally visited sacred places in Jerusalem and Hebron and gave presents to people.

4. Around 1520, right after the acquisition, Ottomans composed a detailed list of Jerusalem and its surroundings for the purposes of establishing the income sources of sacred places, protection of those by clarifying the ownership issues and inheritance to next generations. Primarily Hebron, Al-Aqsa and Sahratullah Mosques' waqf incomes were

⁴⁰ The Qoran, Bakara, 126; Hacc, 27.

⁴¹ Mucuriddin, I, 58-59.

⁴² Evliya, cilt IX, s. 510.

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

determined. Especially belonging to the sixteenth century Jerusalem and surroundings are ten different drafts. Aforementioned Hebron waqfs were mentioned in detail within these drafts.

5. Enormous efforts were spent for the protection of existing waqfs in subsequent periods. Like all waqfs, Hebron waqfs accounts, new appointments, sources of incomes were followed meticulously and recorded nearly every year. These recordings almost continuously exist in our archives until 1914.

6. Ottoman leaders did not treat Jerusalem and Hebron differently than Mecca and Medina, therefore sent special Surr allowance every year to both cities' Harem officers and other attendants. The books of those were also kept.

Above the sources of incomes of Hebron waqfs both inside the city and surroundings were mentioned mainly for the beginning of the twentieth century. With the help of these documentation and information, other waqf properties that are under invasion or occupied by locals can meticulously but easily be determined. After these determinations waqf territories must be located in cooperation with Palestinian government or even by notifying Israeli authorities. After this step, along with the submission of the translated documents to United Nations, attempts to restitute the waqf properties and land that are being used for unintended purposes should be undertaken. By doing so, at least new invasions and loots can be prevented and if legally possible the remaining ones can be reclaimed.

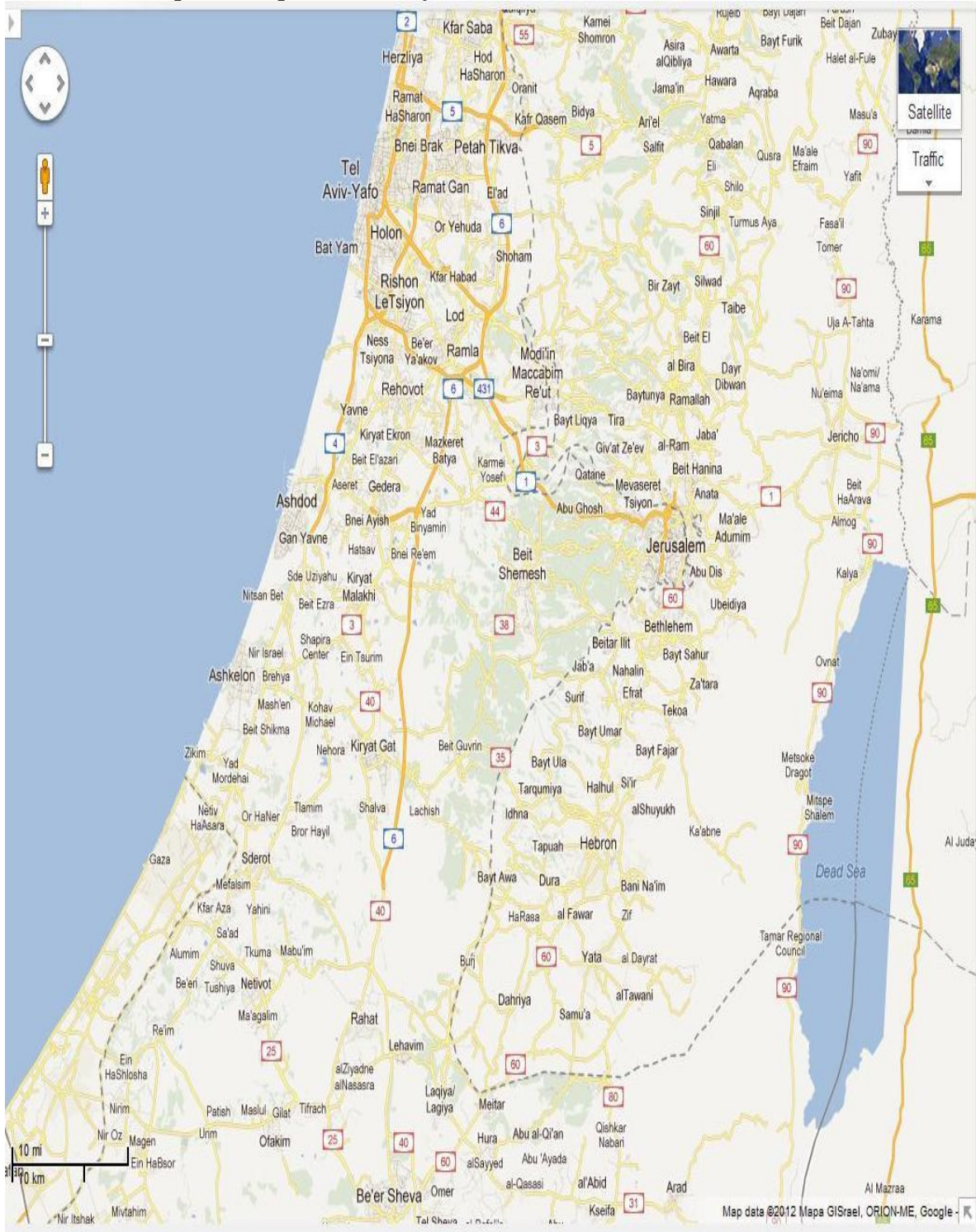
MAPS AND SOME DOCUMENT

1-Hebron Awqaf to Map of Palestine

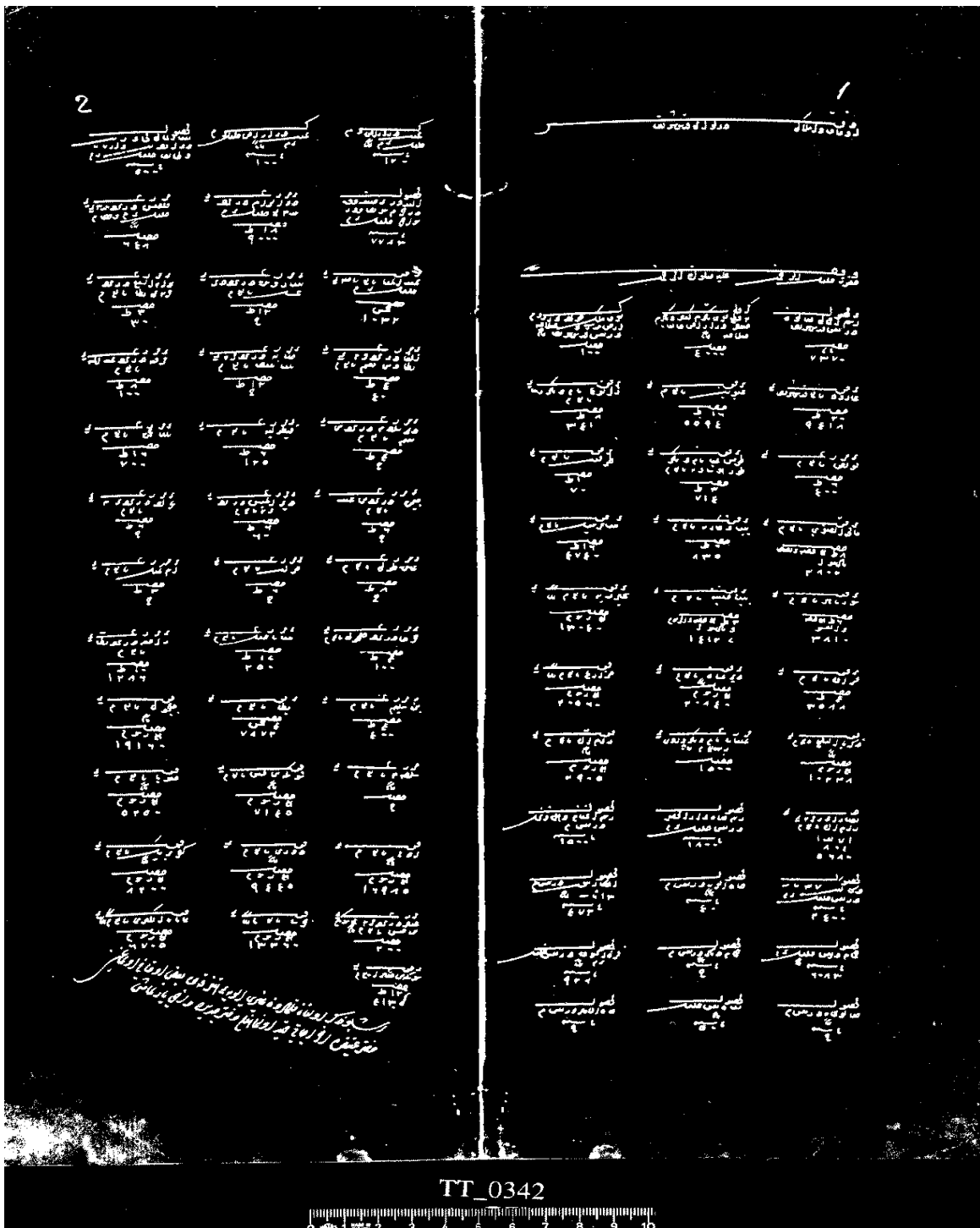
THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

2-Hebron Awqaf to Map of that Day

THE ROLE OF THE OTTOMAN VAQFS IN THE SOLUTION OF THE ISSUE OF
HEBRON WITH A FAVOR OF MUSLIMS

5-First Page from Foundations of Jerusalem Tahrir Book at the Year 970/1563, BOA, TT, 342

1806-1812 OSMANLI-RUSYA SAVAŞI VE AZERBAIJAN

1806-1802 OTTOMAN-RUSSIAN WAR AND AZERBAIJAN

Günel Teymurova*

Özet

Makalede 1806-1812 yılları Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Kafkas cephesindeki askeri operasyonlar ve bu savaşın Azerbaycan ile iliőkisi incelenmiştir. İlkın arşiv belgeleri ve geniş tarihi literatüründen yararlanılmakla Rusya-Osmanlı Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Rus birliklerinin Karadeniz'in doğu kıyıları boyunca ilerlemesinin önlenmesi amacıyla Rusya'nın işgali altında olan Kafkasya'nın müslüman eyaletlerinde çarizme karşı ayaklanma ve isyanların organizesi yolundaki faaliyetleri ele alınmış ve bu yolla Kafkas cephesindeki Rus birliklerinin belirli kısmını bu isyanlara çekmek için kendisinden uzaklaődırmaėa çalıőtıėı görölmüőtür. Savaş döneminde Kafkas müslümanları, ellerinde bulunan kısıtlı fırsatlardan yararlanarak Osmanlı ordularına önemli yardım göstermiş ve sonuçta Rus ordularının Osmanlı topraklarının içlerine doğru ilerlemesini engellenmiştir.

Anahtar kelimeler: 1806-1812 yılları Osmanlı-Rusya savaşı, Kafkas Cephesi, Osmanlı-Azerbaycan İşbirliği, İsyandar, Bükreş barıőı

Abstract

During Russian-Ottoman war, it was investigated connection between this war, military operations in the in the Caucasus front and Azerbaijan . Preliminary analysis of archival documents and extensive historical literature came to result, that to prevent the progress of the Russian troops along the eastern coast of the Black Sea, Ottoman government organized riots and rebellions against tsarism in the Caucasus muslim regions , and in this way Ottoman government wanted to attract attention of some part of Russian troops in Caucasus front. During this war, using all limited capabilities of Caucasus muslims, Otthoman government could stop the preventing progress of Russian troops into Otthoman territory.

Key words:1806-1812 Ottoman-Russian War, Caucasian Front, Ottoman-Azerbaijani Relations, Riots, Peace in Bucharest

* Azerbaycan Turizm ve Menecment Universiteti, ecrin_eyvazli@live.ru

Giriş

XIX yüzyılın başında Napolyon'un işgalci savaşların genişlemesiyle uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan gerginlikler durgunluk dönemine giren Osmanlı imperiyasının uluslararası durumunu da zora sokmuştur. Böyle bir durumda Rusya'nın Kafkasya'da geniş işgalci savaşına başlaması ve aynı zamanda Balkanlarda da Osmanlı devletine karşı cephe açması 1806-1812 yılları Rusya-Osmanlı savaşını doğurdu. Rusya'nın Boğdan ve Eflak'a askerlerini göndermesiyle başlayan Rusya-Osmanlı Savaşı Balkanlarla paralel olarak Kafkas cephesinde de gidiyordu.

Osmanlı devletinin Güney Kafkasya'daki Rus işgallerine karşı seyirci pozisyonu Azerbaycan hanlarını İstanbul hükümetinden memnun kalmasa da, 1806 yılında başlanan Rus-Türk savaşı Rusya'ya karşı ortak mücadelenin düzenlenmesi için yeni beklentiler yarattı. Rus işgaline karşı özgürlük savaşı yürüten güçler Rusya ile savaşan İran ve Osmanlı devletlerinin yardımına büyük umut bekliyor ve bu ülkelerden askeri yardımın sağlanması için mevcut her türlü yolu deniyorlardı. Buna karşılık, savaş sırasında İran ve Osmanlı devletleri de Kafkas cephesinde kendi zaferlerini sağlamak için Kafkas halklarının, özellikle de Azerilerin yardımına ihtiyaç duyuyor, buna büyük önem veriyor ve bu yardımdan faydalanmak yönünde önemli adımlar atıyorlardı.

Osmanlı Devletinin Kafkas cephesindeki uğursuzluklarına rağmen, Türkiye'nin Kafkasya Müslümanları, özellikle Azeriler arasında yaptığı antirusiya şirketi faydasız olmadı. 1806-1812 yılları Rus-Osmanlı Savaşı döneminde Kafkas Müslümanları, ellerinde bulunan kısıtlı imkanlardan bile yararlanarak Osmanlı ordularına önemli yardım gösterdiler.

1. XIX. Yüzyılın başlarında Uluslararası ilişkiler ve Rusya-Osmanlı Savaşı'nın başlaması

Fransız İhtilalinden (1789-1794) sonra keskin değişen uluslararası ortamda Osmanlı İmparatorluğunun düştüğü kritik durum ve iç problemler nedeniyle gelişme ve özellikle askeri açıdan, teknolojiye geri kaldığı devletlerle, özellikle de sömürge imperiyaları ile herhangi başarılilik açısından savaşmak mümkün değildi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti XIX yüzyılın başlarında varlığını ve toprak bütünlüğünü, özellikle de ülkeyi Rusya ve Fransa imparatorluklarının saldırısından korumak için ittifak arayışında idi.

Napoleon'un tehdidi sonucunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1798 ve 1805 yıllarında Fransa'ya karşı ittifak ve karşılıklı yardım yapılması konusunda bir anlaşma imzalanmasına rağmen Rusya'nın Osmanlı devletine karşı geleneksel işgalci politikasını değiştire bilmedi. Hatta bu dostluğu kullanan Rusya Balkanlar'da din, millet gibi faktörleri propaganda aracı olarak kullanarak bu bölgedeki halkların Osmanlı devletine karşı kalkmasında başarılı olabilmisti. İlk fırsatta Rusya'nın Osmanlı devletine karşı bu karttan kullanacağı belli idi.

Osmanlı Devleti Rusya gemilerinin boğazlardan geçmesini kendi güvenliği açısından tehdit olarak görüyordu ve bunu engellemek istiyordu. Osmanlı Devleti'nin bu niyetini duyan Rusya hükümeti İstanbul'daki Büyükelçisi İtalinski'ye gönderdiği talimatta,

Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile yaptığı ortaklık anlaşmasının şartlarına saygılı yanaşılmasını sağlamayı, bu talebe olumlu cevap verilmediği takdirde ise büyükelçi ve büyükelçiliğin diğer elemanlarının de İstanbul'dan ayrılmasını talep ediyordu.¹ Rusya'nın kesin konumuna rağmen, Osmanlı Devleti 1806 yılının yazında Rus gemilerinin boğazlardan geçmesini yasakladı.² Buna cevap olarak Rusya Boğdan ve Elfakda merkezkaç eğilimlerini yaratmaya ve onları desteklemeye başladı.

1806. yıl Ağustos ayının 15-de İstanbul'a gelen Fransız diplomat, general Sebastian'ın isteyi ile 1806 yılının Ağustos ayında Boğdan voyvodası Aleksandr'ı ve Eflak voyvodası İpsilanti'ni görevlerinden uzaklaştırdı ve onların yerine birbirine akraba olan Alexander ve Skarlak Kalimaçi'ni voyvoda olarak atadı.³ Görevden edilen Eflak voyvodası İpsilant'i Rusya'ya kaçtı. Boğdan ve Eflak voyvodalarının değiştirilmesini Osmanlı devleti kendi işi olarak kabul ettiği halde, Rusya tarafından ciddi itirazlarla karşılandı ve bu itiraz 25 Ekim'de Osmanlı tarafında bildirildi.⁴

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu konuda Rusya Osmanlı Devleti'ne resmi olarak karşı çıkmadan önce, 16 Ekim 1806 tarihinde Dnestr boyundaki asgari birliklerinin komutanı General İvan Mikelson'a Bogdan'a girmesini emretti. Bu emir üzere general İvan Mikelsonun komutasındaki 40 bin kişilik Rus ordusu 1806 yılı Kasım ayının 11-de Dnestr'ayı geçerek Boğdan ve Elfak'a girdi. Rusya İmparatorluğu kendi işgalci siyasetini perdelemek için bu bölgelere ordu yeritmesini "Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan sözleşmelerin Türkler tarafından bozulmasının önlenmesi" zorunlu kıldığını ilan etti.⁵

Savaşın başlama nedenlerinden biri de 1806 yılında Rusların Sırp'lara para, silah yoluyla yardım ederek onları Osmanlı'ya karşı kışkırtmak eylemi olmuştur. Ruslar Osmanlı'nın savaşa hazır durumda olmadığını bildiğinden Osmanlı topraklarına baskın yaptılar. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile imzaladığı sözleşmeyi ihlal etmesi ve açıkça Osmanlı devletine saldırı karşısında İstanbul Hükümeti 22 Aralık 1806 yılı tarihinde boğazları kapattı ve Rusya'ya savaş ilan etti. 5 ocakta yabancı ülkelerin İstanbul'daki temsilcilerine bu konuda bilgi verildi.⁶ Savaş esasen iki cephede - Boğdan ve Elfak'da ve Kafkas cephelerinde devam ediyordu. Aynı zamanda iki ülke arasında deniz savaşları da başladı.

1806 yılının kasım ayında Boğdan ve Elfak'a giren Rus ordusu öyle bir ciddi direnişle karşılaşmadan Kili, Bender, Hotin ve Akkerman gibi kaleleri işgal ederek ülkenin içine doğru ilerliyordu. Rus ordusunun önü İzmail kalesinde alındı. İzmail kalesini ele geçirmeye çalışan Ruslar burada büyük direnişle karşılaştılar. Kalenin savunmasına

¹ Tukin C. Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi. İstanbul, 1947, s. 109-111.

² Fadeyev A.V. Rossiya i Kavkaz pervoy treti XIX v. Moskva , İzdatelstvo , AN SSSR, 1960, s . 124-125 .

³ Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. İstanbul, Has-Kutulmuş Matbaası, 1979, s. 199; Novichev A.D. Turtsiya . Kratkaya istoriya . Leningrad, 1965 , s . 71 .

⁴ Gökçe C. A.g.e., s. 199.

⁵ Rusya Devlet Harbi Tarih Arşivi (RDHTA), Fond (F.) VUA, Belge(B.) 6164, Varak (V.) 25.

⁶ Tukin C. A.g.e., s. 111.

ustlenen Kasım paşa ve Pehlivan İbrahim Bey burada Ruslara ciddi direniş gösterdiler ve bir adım da geri çekilmediler.

Fakat Osmanlı Sadrazam'ı İbrahim Hilmi Paşa'nın komutasında olan Osmanlı ordusu 1807 Nisan ayının 12-de Bulgaristan'dan Tuna nehri üzerinden Eflak topraklarına girerek Bükreş'e doğru yönelse de, Mihail Milarodoviç'in komutasındaki Rus ordusu tarafından Haziranın 2'de Obileşti savaşında mağlup edildi.

Deniz savaşları da Osmanlı Devleti için başarılı olmadı. Dmitri Senyayev'in komutasındaki Rus donanması Seydi Ali Paşa'nın (Yusuf Paşazade) yönettiyi Osmanlı donanmasını 22-23 Mayıs 1807'de Çanakkale savaşında, 19-22 Haziran 1807'de ise Limni savaşında yenerek Ege denizinde hareket serbestliğini kazanabildi.

2. Güney Kafkasya'daki durum

Bu savaşta Balkan ülkeleri ile birlikte Güney Kafkasya da ilgi odağı olmuştur. Rusya Batı cephesi ile birlikte Doğu cephesinde de Osmanlı devletine karşı saldırı operasyonlarına başladı. Osmanlı Devleti Kafkas cephesinde Karadeniz'in doğu kıyısındaki toprakları Rusya saldırısından korumaya, Batı Gürcistan'ı elde tutmaya ve aynı zamanda Rusya'nın Güney Kafkasya'daki konumunu zayıflatmaya çalışıyordu. Rusya'nın bu cephede temel stratejisi 1801 yılında ilhak ettiği Gürcistan'ın Karadeniz'e çıkışını sağlamak için Karadeniz sahili Anakaran'ı ve Kemhal boğazını işgal etmek ve Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki topraklarını kendi topraklarına katarak genişletmek idi.

1806-1812 yılları Rusya-Osmanlı savaşının başlamasına kadar Rusya Güney Kafkasya'da yeterince güç kazanmıştı. Güney Kafkasya siyasi ve askeri-stratejik açıdan büyük önem taşıyordu. Birincisi, bu bölgenin işgali geleneksel Rusya-Osmanlı rekabetinde güç dengesini Rusya'nın yararına dönüştürürdü. İkincisi, Rusya Merkez Kafkasya'yı henüz tam fath edememişti. Güney Kafkasya'nın istilası Kafkas Dağlıları'nın topraklarını Kuzeyden ve Güneyden kuşatma altına almak için uygun bir ortam olmuştur. Son olarak, Rusya-İngiliz rekabeti Güney Kafkasya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın önemini artırıyordu. Rusya'nın bu yerleri işgal etmesi İngiltere'nin Doğu'daki etkisine, Ost-Hint kompaniyasının çıkarlarına ağır darbe olurdu.⁷

Bu yüzden de, Rusya Güney Kafkasya'nın, aynı zamanda Azerbaycan'ın işgaline büyük önem veriyor ve bu işgali hızlandırmaya çalışıyordu. Rusya XVIII yüzyılda iki kez (1722 ve 1796) işgal amacıyla girdiği Azerbaycan'dan eli boş dönmüştü. 1801 yılında I Aleksander'ın iktidara gelmesi ile Rusya hükümeti Güney Kafkasya, aynı zamanda Azerbaycan'ın işgalini gerçekleştirmek için kesin kararlar almaya başladı. Bahsedilen dönemde Güney Kafkasya'daki perakendelik ve karmaşık askeri-siyasi ortam Rusya'nın bu bölgeyi işgal etmesini kolaylaştırıyordu. Oluşan durumdan yararlanan çar I Aleksandr 1801 yılı Eylül'ün 12-de Kartli-Kaxetiya çarlığını Rusya'ya ilhak etti.⁸ Daha sonra Rusya'nın Kafkasya'daki birliklerinin başkumandan Knorring 26 Aralık 1802 tarihinde Georgiyevsk'e

⁷ Azerbaycan Tarixi. 7 Cildde. Cild IV. Bakı, Elm, 2000, s. 15.

⁸ Akty Sobrannıye Kavkazskoy Arkheografiçeskoj Komissiyey (AKAK). Tom I, Tiflis, 1866, s. 132-133; Fadeyev R. Kavkazskaya voyna. Moskva, Nauka, 2005, s. 36.

davet ettiği Guba ve Talış hanlıkları temsilcileri, aynı zamanda Tarki Şamhalı, Karakaytaq Üsmisi, Tabasaran hakimi ve diğer Dağıstan hakimleri ile anlaşma yapıp onları Rusya'nın "korumasına" aldı.⁹ Bundan sonra Rusya Azerbaycan hanlıklarına karşı açık düşmanlık hareketlerine ve savaşa başladı. 29 Mart 1803'de Car-Balaken,¹⁰ Ocak 1804'de Gence Rus birlikleri tarafından işgal edildi.¹¹ 1805 yılında Karabağ, Şeki ve Şamahı hanlıkları anlaşma yolu ile tebeeliğine alındı¹², 1806 yılında ise Guba, Bakü ve Derbent hanlıkları Rusya tarafından işgal edildi.¹³

1804 yılında İran Rusya birliklerinin Güney Kafkasya'dan çekilmesini talep etti, ancak red cevabı aldı. 1804 yılı 10 Haziran'da Rusya ve İran arasında diplomatik ilişkileri kesdiler ve iki ülke arasında 1813 yılına kadar devam eden savaş başladı. 1804 yılının sonlarında Eçmiedzin ve Kemerli savaşlarında zafer kazanan Rusya savaşın sonuna kadar üstünlüğünü elden vermedi. Görüldüğü gibi, 1806-1812 yılları Rusya-Osmanlı Savaşı başlanana kadar Rusya Güney Kafkasya'da hem Azerbaycan hanlıkları ile, hem de İran'la savaş halindeydi. Ancak, her iki savaşta üstünlüğü sağlamış Rusya Osmanlı Devleti ile savaşa başladığında artık Güney Kafkasya'da kazanan durumunda idi ve aslında bölgeyi kendi kontrolü altına ala bilmişti.

3. Kafkas Cephesin'de askeri operasyonlar

Rusya-Osmanlı savaşının başlaması ile Kafkas cephesinde saldırıya geçen Rus orduları 1807 yılında Faş ve Anakara arasındaki Kemhal boğazını işgal ettiler ve Ahalkelek yönünden Osmanlı topraklarına sokuldular. Az sonra Anakara da Ruslar tarafından işgal edildi. Rusya'nın bu saldırganlığı karşısında Osmanlı hükümeti Sinop, Trabzon ve Faş'ı korumak için bu alanlarda güçlendirme işlerine başladı. Tiflis'teki Rus ordusunun Ahıska, Çıldır ve Kars yönüne saldıracağı haber alındıktan sonra eski sadrazam Yusuf Ziya Paşa Doğu seresgeri atandı. Fakat bu bölgede Osmanlı Devleti'nin hiçbir ciddi nizami ordusu yoktu. Aynı zamanda, bölgedeki Osmanlı kumandanları arasında olan anlaşmazlıklar ve ihtilaflar Rus birliklerine ciddi direnç gösterilmesine fırsat vermiyordu. Trabzon Vali'si ve Karadeniz'in Anadolu kıyılarının seresgeri Şerif Mustafa paşa ile Çıldır Valisi Selim Paşa arasında süren ihtilaflar sonucu Rus ordusunun saldırısı sırasında birinin diğerine yardım etmemesi ve iki tarafın beraber organize edilememesi Faş kalesinin Ruslar tarafından işgal edilmesi ile sonuçlandı.¹⁴ Fas'ın işgali Trabzon, Batum ve Suhum kıyılarının donanma tarafından korunması gerekliliğini ortaya koydu.

⁹AKAK, T. I, s . 1009-1011 ; Russko - Dagestanskiye otnosheniya v XVIII - naçale XIX v . Sb. dok. Moskva, 1988, s . 258-262 ; Dubrovin N. Zakavkaz'ye ot 1803 do 1806 g. Spb., 1866, s . 485 .

¹⁰ Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azerbaycan: Beynelhalq Münasibetler VeDiplomatiya Tarihi. 1639-1828. DövlətlərarasıMügavilələr Ve Diger Harici Siyaset Aktları. Dörd Cilddə. Cild I. Bakı, 2009, s. 356-363.

¹¹A.g.e., s. 342-343.

¹²AKAK, T. II, Tiflis, 1868 , s . 702-705 .

¹³ Azerbaycan Tarihi (Uzaq keçmişden 1870-ci ilə qeder). Red. S.Aliyarlı. Bakı, Çıraq, 2009, s. 593-594, 598-599.

¹⁴ Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, C. IX, s. 146-147.

Osmanlı birliklerinin Karadeniz'in doğu kıyılarında Rusya tarafından işgal edilen Redut-Kalanı geri almak için 1807 yılı 20 Şubat'ta gerçekleştirdiği saldırı başarısızlıkla sonuçlandı.¹⁵ Fakat Osmanlı ordusu birleşik Rus-Gürcü birliklerinin 1807 yılının Mayıs ayında Ahalkelek'e saldırısı zamanı gösterdiği direniş sonuncuların geri çekilmesine sebep oldu.¹⁶ Aynı zamanda Rus askerlerinin Poti işgal etmek çabaları da sonuçsuz kaldı. Osmanlı ordusunun da sonraki saldırı operasyonları başarısız oldu.

Rusya-Osmanlı savaşının başlaması ile Fransa Osmanlı ve İran'ın Rusya'ya karşı birliyini ve Güney Kafkasya'da Rusya'ya karşı bir Müslüman birliğini yaratmaya ve ortak mücadelesini organize etmeye kalkıştı.¹⁷ Fransa ile Rusya arasında 1807 yılında Tilzit barışının imzalanmasından sonra ise Osmanlı Devleti kendisi İran'la, Rusya'ya karşı kuvvetlerini birleştirip birge savaş aparmağa çalıştı.

Osmanlı ve İran arasında varılan anlaşma gereyince 1807 yılının haziran ayında Abbas Mirza ile Erzurum seresgeri Yusuf Ziya paşa ayrı ayrı 20 bin kişilik orduyla Arpaçay'a doğru hareket ettiler. Karara alınmıştı ki, iki ülkenin askerlerinin çabaları ve aynı zamanda Kafkasya'daki Müslümanların direniş hareketine destek verilmesi ile Rusya'nın Kafkasya'daki güçlerine darbe vurulsun. İrevan hanı Hüseynkulu Han'ın 10 bin kişilik ordusu da Erzurum seresgerinin birlikleri ile birleşmeli idi.¹⁸ Aynı zamanda, birleşik İran-Türkiye birliklerinin komutasında Kafkasya'nın Müslüman dairelerinin quvvetleri ile birge Rusların aleyhinde ortak hareket etmek konusunda onların rızasını almıştı.¹⁹ Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin Baş Kumandanı Gudoviç bu plandan haberi olunca hemen Arpaçay yönüne askerlerini gönderdi. Rus askeri birlik Yusuf Ziya Paşa'nın askeri birliyi ile Hüseynkulu Han'ın ve Abbas Mirze'nin askeri birliyinin birleşmesine fırsat vermedi.

Abbas Mirza'nın askeri birliyi savaş meydanına zamanında yetişemediyi için Yusuf Ziya Paşa'ya gerekli yardımı gösteremedi ve Rus birliklerinin hamleleri sonucunda Erivan tarafından geri çekilmek zorunda kaldı. Sonuçta Rusya birlikleri ile tek başına savaşmalı olan Osmanlı ordusu güçleri oranındaki üstünlüğüne rağmen (Rus birliklerinin sayısı 6 bin, Osmanlı askerlerinin sayısı 20 bin idi) 1807 yılı 18 haziranda Arpaçay kıyısında, Gümrü Kalesi yakınlarındaki savaşta yenildi.²⁰ 1807 yılı 18 Haziran'da Arpaçay'ın kıyısında Rus ve Türk orduları arasında meydana gelen belirleyici savaş Rusya'nın galibiyetiyle yekunlaştı. Rus birliklerinin Arpaçay'da elde ettikleri zafer ve kontr-amiral Pustoşki'nin emri ile Karadeniz donanmasının Anapa'da türk qarnizonuna üstün gelmesi ve Anapa kalesinin sıradan çıkması Rus ordusunun genel zaferini sağladı. Bu savaşta yenik düşen Osmanlı Devleti 1807 yılı 2 Eylül Uzunkilise sözleşmesini imzalamalı oldu. Arpaçay savaşının

¹⁵ AKAK. T. III, Tiflis, 1869, s. 538 .

¹⁶A.g.e., s. 530-531.

¹⁷Balayan B.P. Diplomaticheskaya İstoriya Russko - İranskoy Voyni Prisoedineniye Vostochnoy Armenii k Rossii. Yerevan, 1988, s. 51 .

¹⁸ RDHTA, F. VUA, B. 6192, H. 1, V. 39-43.

¹⁹Sadıqov H. Rusiya-Türkiye Münasebetlerinde Cenubi Kafkas Problemi (1787-1829 yılları). Bakü, Elm, 1991, s. 90.

²⁰ İbragimbeyli H.M. Rossiya i Azerbaydjan v Pervoy Treti XIX veka . Moskva, 1969. s. 94-95.

Azerbaycan hanlıkları için sonuc böyle oluştu, Rusya Güney Kafkasya'nın işgaline engel olabilecek bir kuvveti böylece zararsızlaştırmayı başardı.²¹

4. Azerbaycanda Rusya'ya karşı isyanlar

Dediğimiz gibi, 1806-1812 yılları Rusya-Osmanlı Savaşı başlanmasına kadar Kuzey Azerbaycan toprakları artık Rusya tarafından işgal edilmiş ve ülkenin Rusya tarafından işgali ile barışmayan Azerbaycan Türkleri Rus işgaline karşı isyanlara başlamışlardır. Rusya'ya karşı isyana kalkan güçler Osmanlı Devleti ile ilişkiler kurmaya, İstanbul hükümetinden yardım almaya ve Rus işgaline karşı birlikte mücadele etmeye çalıştı. Ana isyan merkezlerinden olan Guba, Şeki ve Karabağ üsyançılarının İstanbul hükümetinden yardım alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.²²

1806 yılının sonlarına kadar devam eden tüm bu isyanların sırasında Osmanlı Devleti 1798 ve 1805 yıllarında Rusya ile imzaladığı ittifak anlaşmalarına sadık kaldığından Azerbaycan'da giden Rus işgaline karşı direniş hareketine yardım etmedi. Osmanlı devletinden farklı olarak İran Veliahtı Abbas Mirze'nin yönetimindeki İran ordusu Azerbaycan topraklarında olsa da, o da bu süreçlere müdahale edemedi. Böylece, 1806 yılının sonuna kadar yapılan askeri kompanyada Rusya Kuzey Azerbaycan hanlıklarının işgal edilmesi sürecini esasen sona erdirmiş oldu.

Genel olarak, XVIII. yüzyılın sonu – XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan hanlıklarının Rus işgaline karşı mücadelede yardımla ilgili başvuruları Rusya ile yeni bir savaş tehlikesinin çıkacağından çekinen İstanbul Hükümeti tarafından yanıtız bırakıldı. Böyle bir tutum, İstanbul hükümetinin bu davranışı Azerbaycan hanları tarafından hoş karşılanmasada, 1806 yılında başlanan Rusya-Osmanlı savaşı Rusya'ya karşı ortak mücadelenin düzenlenmesi için yeni beklentiler, yeni ümitler yaratmış oldu.

Rus işgaline karşı özgürlük savaşı yürüten güçler Rusya ile savaş halinde olan İran ve Osmanlı devletlerinin yardımına büyük umutları var ve bu ülkelerden askeri yardımın sağlanması için mevcut her türlü yolları deniyordular. Buna karşılık, savaş sırasında İran ve Osmanlı devletleri de Kafkas cephesinde kendi zaferlerini sağlamak için Kafkas halklarının, özellikle de Azerilerin yardımına ihtiyaç duyuyor, buna büyük önem veriyor ve bu yardımdan faydalanmak yönünde önemli adımlar atıyorlardı.

Rusya-Osmanlı Savaşı sırasında Kafkas cephesinde Rusya'nın kazandığı uğurlara rağmen, Karadeniz kıyısı bölgeler hala Osmanlı devletinin denetiminde olduğundan Türkiye Güney Kafkasya ile paralel olarak Kuzey Kafkasya'nın Müslüman halkları ile de temaslar saklamak ve onların Rusya'ya karşı verdiği mücadelesini desteklemek için stratejik avantaja sahip idi. Aynı zamanda Kuzey Kafkasya'da Osmanlı devletine eğilim daha güçlü olduğunu ve kendini belirgin şekilde gösteriyordu. Karadeniz sahili arazilerin

²¹Suleymanov M. Gulüstan Mügavilesi . Hisse II. Baku, Elm ve Tehsil, 2014, s. 187 .

²² Sadıqov H. A.g.e., s. 67-68.

uzun süre Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olması bu bölgede Osmanlı'nın mevkisinin güçlenmesinde önemli rol oynamıştı.

Osmanlı Devleti askeri-teknik olarak üstün olan Rus birliklerinin Karadeniz'in doğu kıyıları boyunca ilerlemesinin önlenmesi amacıyla Rusya'nın işgali altında olan Kafkasya'nın Müslüman eyaletlerinde çarizme karşı ayaklanma ve isyanların teşkiline ve bu yolla Kafkas cephesindeki Rus birliklerinin belirli kısmını bu isyanlara celb etmekle kendisinden uzaklaştırmak için büyük önem veriyordu. Bu amaçla Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına, aynı zamanda işgal edilmiş Azerbaycan hanlıklarında Rusya'ya karşı direniş hareketine rehberlik eden kuvvetlere özel müraciaatlar, sultan fermanları gönderildi.²³

Bu müraciaat ve fermanlarda Müslümanların düşmanı olan Rusya'ya karşı ortak mücadele yürütülmesi gerektiğinden bahs edilir, tüm Müslümanlar Ruslara karşı cihada çağırılır ve bu mücadeleye Osmanlı devletinin tüm yollarla yardım edeceği belirtiliyordu.²⁴

Kafkas Müslümanlarının Rusya'ya karşı ayağa kaldırılması işinde Anapa mühafizi Hüseyin paşa özellikle farklıydı. Hüseyin paşa Azerbaycan ve Dağıstan'da Rusya'ya karşı savaşı güçlere çeşitli hediyeler - o dönemde buralarda daha çok ihtiyaç duyulan çadır, tuz ve kıymetli eşyalar göndererek onları Osmanlı Devleti'nin müraciaatlarına bakılmasına ve Ruslara karşı mücadele etmeye çağırıyordu.²⁵ Osmanlı hükümeti Azerbaycan ve Dağıstan ile paralel olarak Anapa bölgesine yakın yaşayan Abhaz ve Çerkezlere, aynı zamanda Gürcistan'da Rus işgali ile barışmayan ve onlara karşı mücadele eden Gürcü prenslerine de özel sultan belgeleri gönderilir ve onları Rusya'ya karşı ortak mücadeleye sesleyirdi.²⁶ Osmanlı hükümetinin gönderdiği müraciaat ve fermanlar Azerbaycan'da Rus işgaline karşı mücadelede ruh yükseliğine neden oldu.

Aynı zamanda Azerbaycan'ı ele geçirmek uğrunda Rusya ile savaş halinde İran birliklerinin komutanı, Velihaht Abbas Mirze Azerbaycan hanlıklarında Rusya'ya karşı direniş hareketinin düzenlenmesi için geçmiş hanlara ve prenslere müraciaat göndererek onları ortak mücadeleye çağırıyordu.

Bahsedilen dönemde Azerbaycan'daki Rusya işgaline karşı mücadeleye Guba hanlığından uzaklaştırılan Şeyhali Han,²⁷ Şeki hanlığında Selim Han ve Sultan Murad²⁸, Karabağ hanlığında Ebülfet Han,²⁹ Talış hanlığında Haşim, Ali Han ve Hankişi bey³⁰ rehberlik edirdiler.

Bununla paralel olarak Rusya Kuzey Kafkasya'yı da çökertmemiş ve kendi egemenliği altına alamamıştı. Kazıkumuk, Tarki ve Tabasaran arazilerinde de Rus işgaline karşı direniş hareketi gidiyordu.

²³ BOA, HAT, no. 21379; BOA, HAT, no. 42301; Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, C. IX, s. 172.

²⁴ BOA, HAT, no. 21379; BOA, HAT, no. 42301.

²⁵ BOA, HAT, no. 42301

²⁶ BOA, HAT, no. 21379; BOA, HAT, no. 44599 C.

²⁷ AKAK, T. III, c. 746.

²⁸ AKAK, T. III, s. 501-515.

²⁹ AKAK, T. III, s. 633-634.

³⁰ AKAK, T. IV, Tiflis, 1870, c. 875, 898.

1806 yılında Guba hanlığında uzaklaştırılan Şeyhali Han Osmanlı Devleti tarafından desteklenen Dağıstan hakimleri ile beraber hareket ediyor ve Rus işgaline karşı direniş hareketini sürdürüyordu.³¹

Ruslara karşı mücadelesi daha ciddi bir karakter alan Şeyhali han Rus hükümetine Guba ve Derbent hanlıklarında güclenmeyefırsat vermiyordu. Komşu hanlıkları da mücadeleye çekerek Şeyhali Han Ruslara karşı mücadeleyi birleştirmek için düzenli olarak İran ve Türkiye iletişim halindeydi. Şeyhali Han Dağıstan hakimlerinin, hem de Ruslara karşı barışmazmevki tutan halkın askeri yardımı ile kendi kuvvetlerini güclendirmekte idi. Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin Baş Kumandanı Gudoviç'in onu yakalamak veya yok etmek için yaptığı operasyonlar boşa çıkıyordu. Şeyhali Han'a karşı mücadelede Gudoviç'in yardımcısı olan Şamahu hanı Mustafa Han'ın ordularının tutarlı darbeleri sonucu geri oturtuluyor ve ikili mücadelede Mustafa Han yenilirdi.³²

1810 yılının Ağustos ayında Şeyhali Han Rus ordu komutanı Leviçki'ni Gilgil Nehri kıyısında ezdi, ona yardıma gelen Repi'ni de yenerek geri çevirdi. Bu galibiyetten sonra, Guba kenti dışında Guba hanlığının arazisi yeniden Şeyhali Han'ın kontrolüne geçti.³³ Nüfusun Şeyhali Han'ın etrafında birleşip mücadeleyi devam ettirmesine rağmen, güc oranının düzensiz olması ve Osmanlı ve İran devletleri tarafından isyancılara gerekli yardım gösterilmemesi 1811 yılı 22 Kasım'da baş veren belirleyici savaşta isyancılarbüyük kayıp vererek başarısızlıkla sonuçlanarak yenildiler.³⁴

1807 yılında Şekide Aşağı ve Yukarı Göynük köylerinde Selim Han'ın yeğeni Sultan Murat'ın yönetimi ile yeni isyan başlatıldı. Güc oranının dengesiz olmasından Rus birliklerinin karşısında tahammül edemeyen isyancılar yenilerek dağlara çekildiler, sultan Murad ise ele geçirildi.³⁵

1806 yılındaki isyanının yenilgisinden sonra İran'a kaçan Selim Han Abbas Mirze ve aynı zamanda Osmanlı devletinin Doğu vilayetlerinin hakimlerinden yardım almakla Şeki'deki hakimiyetini korumak için çaba harcıyordu. 1808'in yazında Selim Han tarafından Şeki'ye gönderilen akrabası Mahmut ağanın yönetimi ile Şeki hanlığında yeniden isyan dalgası baş kaldırdı. İsyanın başarılı olacağı ve tüm Şeki hanlığını kapsayacağı takdirde Selim Han'ın da onlara yardıma geleceği planlanıyordu.³⁶ Fakat Selim Han tarafından gönderilen mektub bütün Şeki halkına ulaşılmadığından isyan tüm hanlığı kapsayamadığı için daha kolay yatırıldı.³⁷

1808 yılında Selim Han ona yakın olan yerel beyleri isyana çağırıyor ve onları İran ve Osmanlı orduları ortak işbirliyi ile Ruslara darbe vurmaya çağırarak yazıyordu: "Allah'ın rahmeti ile... muzaffer Fars ordusu bir taraftan ve ildırimsaçan Türkiye ordusu, diger

³¹ AKAK, T. III, c. 299-300.

³² Umudlu V. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası terefinden İşğalı Ve Müstemlekeçilik EleyhineMübarize(1801-1828). Bakı, 2004, s. 52.

³³ İbişov S. Quba Hanlığı: Ehali Tarihi VeAzadlıg Mücadilesi. Bakı, Elm, 2012, c. 126.

³⁴ AKAK, T. V , Tiflis , 1873, c. 165.

³⁵ AKAK, T. III, c. 279.

³⁶ Akak, T. III, c. 287.

³⁷ AKAK, T. III, c. 287.

taftan oraya (Şekiye) varacak ve yağı cesetlerinden ehram kurulacaktır..."³⁸Bu mektubu alan beyler 500'e kadar savaşı toplayarak Şeki'ye yaklaştılar. Onlar Rusya yönetimini ortadan kaldırmak istiyorlardı. Fakat Çar ordusu bu çıkışın da karşısına geçe bildi.³⁹

Tüm bu isyanlar yenilgiyle sonuçlansa da, bunlar Rus birliklerinin dikkatlerinin dağılmasına ve kendi taraflarınabelirli rus birliklerinin çekmekle Rusya'nın Kafkas cephesindekiaskeri operasyonlar yapmayızorlaştırdıyordu. Bu da cephelerde Osmanlı ve İran taraflarının güçlenmesine sebep oluyordu.

5. Kafkasyada son ittifak arayışları

Azerbaycan'da yaşanan isyanları yatırmaqda zorlanan Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı general Gudoviç Nahçıvan ve İrevan'ın işgaline ve böylece Azerbaycan'daki Rusya'ya muhalif güçlerin İran ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesmeye büyük önem veriyordu. Fakat 1808 yılında gerçekleştirilen İrevan yolculuğunun uğursuzluğa neden olan ve iç vilayetlerdeki isyanlar Qudoviç'in geri çağırılması ve 1809 yılının nisan ayında onun yerine Tormosov'un atanması ile sonuçlandı.⁴⁰

Tormosov da diğeri gibi İrevan hanlığı'nın işgal edilmesine büyük önem veriyordu. Fakat Hüsynkulu Han'ın askeri ve diplomatik becerisi Tormosov'un planlarının gerçekleşmesine fırsat vermiyordu. Bu zaman Gürcistan'ın Rus işgali ile barışmayan ve ona karşı mücadele eden şehzadeleri Aleksander, Levon ve İmereti çarı Solomon da Ahalsih paşalığına sığınmaqla Rusya aleyhine faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Abbas Mirze de Osmanlı Devleti ile işbirliğine girmeye ve Ahalsih paşalığında toplanmış güçlerin Ruslara karşı savaşılara çıkarılmasına çalışıyordu.⁴¹

Bu dönemde Osmanlı ve İran'da aktivleşen İngiltere onların Kafkasya'da Rusya'ya karşı ortak eylem göstermesine çalışıyordu.⁴² Rusya'yı Güney Kafkasya'dan çıkarmak için Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaç duyan Abbas Mirze 1810 yılında yeniden İstanbul hükümetine ittifak teklifi yaptı ve sonuçta anlaşmaelde edildi. İngiltere'nin direk ısrarıyla İran'la Osmanlı Devleti arasında Rusya'ya karşı ittifak anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre, bundan sonra İran ve Osmanlı orduları, İngilizlerin hazırladıkları plana göre Kafkasya'da Rusya'ya karşı savaşta beraberhareket edecekti. İngiltere her iki devlete maddi yardım ve silahlarını karşılamalıydı.⁴³

İrevan hanı Hüseynkulu Han Ruslara darbe indirmek için Ahalsih paşası Şerif Paşa ile kendi güçlerini birleştirmek amacıyla 1810 yılı Ağustosun sonlarında Ahalkelek'edoğru gitti. Yolda Kars paşalığında toplanan Osmanlı kuvvetleri ile birleşen Hüseynkulu Han'ın

³⁸ Azerbaycan Tarixi (Uzaq keçmişden 1870-ci ile qeder), s. 600.

³⁹ A.g.e., s. 600.

⁴⁰ Dubrovin N.F. İstoriya Voyni Vladıçestva Russkixna Kavkaze . V 6 tomax . SPb., 1871-1888 . T. 5. SPb., 1887. , s. 279 .

⁴¹ İbragimbeyli H.M. A.g.e., s. 128 .

⁴² BOA, C.HR. no. 1342

⁴³ Davudov G. XIX Esrin Evvellerinde İran-Osmanlı Münasibetleri Ve Avropa Dövletleri // "Şergşünaslığın Aktual Problemleri" Mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2009, s. 185.

Ahalsih'lı Şerif Paşa'nın kuvvetleri ile birleşmek planı Rus birliklerinin Kutais, Suhami ve Çalki yönünde başlanan geniş çaplı saldırısı sonucunda gerçekleşemedi.⁴⁴

İran ve Osmanlı ordularının Rusya'ya karşı ortak savaşları 1810 yılı 5-8 Eylül günlerinde Ahalkelek kalesinde oldu. Fakat bu savaşta Şerif Paşa'nın komutanlığındaki Türk birliklerinin yardımına rağmen İran tarafında çarpışan Hüseyinkulu Han yenildi.⁴⁵

1810 yılı 16-19 Kasım'da Ahalsix kalesi çevresindeki yükseklikleri tutan Rus askerleri İran ve Osmanlı ordularının baskıları sonucunda Kasım sonlarında geri çekilmek zorunda kaldılar.⁴⁶ Bu, Tormosov'un ilk ciddi başarısızlığı oldu.

Osmanlı hükümeti İran'la ortaklığı güçlendirmek için 1811 yılının Ocak ayında İstanbul'dan birçok hediyelerle Ebdülvahab Yasinizade Efendi'yi İran'a gönderdi. Abbas Mirzeve Feteli şah tarafından kabul edilen Yasinizade Efendi ile yapılan görüşmelerin sonucunda⁴⁷ İran'la Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı ortak hareketine ve paralel olarak her iki devlet tarafından Kuzey ve Güney Kafkasya özel ajanların gönderilmesi yolu ile bu ülkelerdeki Müslümanların da Rusya'ya karşı isyana kaldırılmasına karar verildi.⁴⁸

İran ve Osmanlı devletlerinin Rus birliklerinin Kafkasya'dan sıkıştırılması için Azerbaycan hanları ve Dağıstan hâkimleri ile işbirliğine karar verdikleri bilgileri Rus istihbaratı tarafından Tormosov'a ulaştırılmıştır. İran ve Osmanlı elçilerinin Azerbaycan hanlıklarına ve Dağıstan'a sürekli seferleri hakkında Rus generallerinin haberleri vardı. Osmanlı elçilerinin hatta Kuzey Kafkasya'ya da gönderilmesi ve onların aracılığıyla yerel hanların Rus işgaline karşı mücadeleye çağırılması hakkında da haberleri olmuştu.

Dağıstan topraklarına gönderilen Osmanlı elçilerinden biri Şeki hanı Ceferkulu Han tarafından ele geçirildi ve onlardan Dağıstan hakimlerine gönderilen 32 adet mektup bulundu.⁴⁹ Bu mektuplarda Osmanlı mensupları din yolunda yerel hanları Rus işgaline karşı mücadeleye kalkmaya çağırıyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu çağrılar yerlerde sevgiyle karşılanıyordu.⁵⁰

1810 yılı 17 Aralık'ta general Tormosov Rusya Dışişleri Bakanı kont Rumyantsev'e gönderdiği mektupta yazdığı gibi, Türkiye'nin nüfuzlu hacılarından biri gelip burada hanlardan birine sultan fermanı sunmuştur. Bu fermana esasen o, Karadeniz'den tutmuş Hazar denizine kadar olan bölgede yaşayan Müslümanların seresgeri atanmıştır. Yeni atanan seresgere tabi olsunlar diye bu fermanın bir kopyası dağ bölgelerinde yaşayanların tümüne gönderilmiştir.⁵¹

Karadeniz'den Hazar Denizi'ne gibi olan bölgelerde Kafkas Müslümanlarının hareketini organize bir şekilde yönetmek için burada feodallardan oluşan birleşik komutanlık oluşturuldu.⁵²

⁴⁴ Fadeyev A.V. A.g.e., s. 154 .

⁴⁵ Davudov G.A.g.e., s. 185.

⁴⁶ İbragimbeyli H.M. A.g.s., s . 129 .

⁴⁷ BOA, HAT, no. 795/36867 A; BOA, HAT, no. 795/36867 B; BOA, HAT, no. 797/36979.

⁴⁸ Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, C. IX, s. 220-223.

⁴⁹ Süleymanov M. A.g.e., s. 427.

⁵⁰ A.g.e, s. 427-428.

⁵¹ Sadıqov H. A.g.e., s. 89.

⁵² A.g.e., s. 89.

İran ve Osmanlı birliklerinin Güney Kafkasya'da ortak eylem konusunda anlaşması ve yeni operasyon hazırlıkları hakkında haberler alan Azerbaycan ve Dağistan hakimlerinin aktiviyi artırıyor ve onlar da kendi elçilerini İran ve Osmanlı mensuplarının yanına gönderiyorlardı.⁵³ Rusya'ya karşı İran, Osmanlı ve Azerbaycan ve Dağistan hâkimleri tarafından hazırlanmakta olan ortak faaliyetle ilgili olarak Tormosov Güney Kafkasya'ya hakim olmak için merkezden ek asker talep etti. Askeri bakanın emri üzerine 1811 yılı başlarında Güney Kafkasya'ya 4 alay asker gönderildi.⁵⁴

Ortak faaliyetler durumundaki karardan kaynaklanan sorunları çözmek için Abbas Mirze Osmanlı devletinin Doğu seraskeri Emin Paşa ile görüşmek için 1811 yılının Ağustos ayında Arpaçay sahillerine hareket etti. Rusya'ya karşı ortak planın hazırlanmasında Çıldır Valisi Şerif Paşa da aktivlik gösteriyordu.⁵⁵ Rus birliklerine büyük darbe Gürcistan tarafından indirilmeliydi. Aynı zamanda İrevan hanı Hüseyinkulu Han da Osmanlı ve İran tarafları ile beraber Rusya'ya karşı mücadele için bütün çabasıyla çalışıyordu. Fakat Hüseyinkulu Han'ın Emin Paşa ile görüşmesinden az sonra Emin Paşa suikast sonucu öldürüldü.⁵⁶

Rusya istihbaratı ona karşı Kafkasya'da yaradılan ortaklıkla ilgili giden süreci yakından takip ediyor ve böyle bir ortaklığın kurulmasına engel olmak için her şey yapıyordu. Sonraları belirlendi ki, Emin Paşa'ya karşı suikastı işleyen Kafkasya'daki Rus kumandanlığı ile işbirliği yapan, Kars Karapapak aşiretinin yöneticisi Magarberd hakimi Karabey (Kara Mahmud Bey) olmuştur. Tormosovun askeri bakanlığa gönderdiği mektupta da bu cinayetin Rusya tarafından düzenlendiği kaydedildi: "Ben bütüngerekenleri yaptım ki, onlar (İran, Osmanlı ve Azerbaycan hanları) birleşmesinler".⁵⁷

Emin Paşa'nın öldürülmesi sonucunda Güney Kafkasya'da Rusya'ya karşı hazırlanmakta olan İran ve Osmanlı devletleri ile beraber Azerbaycan ve Dağistan hakimlerinin ortak operasyonu hayata geçirilemedi. Osmanlı devletinin Doğu sınırlarındaki paşalıklar arasında, aynı zamanda onlarla İranın sınır memurları arasında anlaşmazlıklar çoğaldı. Ayrıca, 1811-in yazında Rus birliklerinin Balkan cephesinde Osmanlı ordularına karşı zafer kazanması Güney Kafkasya'da oluşan askeri-siyasi duruma olumsuz etkisini gösterdi. 1811 yılının Yazı için Güney Kafkasya'da Rusya'ya karşı uygulanması planlanan saldırı kampanyası da icra edilmemiş kaldı.⁵⁸

Rus birlikleri gibi işgalci amal taşıyan İran orduları, Osmanlı yardımı olmadan özgürlük savaşı niteliği taşıyan Azerbaycan'daki çıkışlara manevi açıdan "müttefik" olacak durumda değildi. Yeni oluşmuş ittifak dağılması dolayısıyla Abbas Mirze de tek başına Aras'ın kuzeyine saldırımayı uygun görmedi. Bu uğursuzluktan sonra Güney Kafkasya'da tüm cephe boyunca Rusya kumandanlığı üstünlüğü tamamen kendi eline geçirdi.

⁵³AKAK, T. IV, c. 761.

⁵⁴Dubrovin N.F. A.g.e., s. 416 .

⁵⁵Budak M. Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya // Avrasya Etüdüleri, Cilt 1, Sayı 4, Kış 1995, s. 113.

⁵⁶RDHTA, F. VUA, B. 6164, H. 64, V. 99; Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, C. IX, s. 223-224.

⁵⁷RDHTA, F. VUA, B. 6164, H. 64, V. 99.

⁵⁸İbragimbeyli H.M. A.g.e., s. 132 .

Bundan sonraki dönemde Osmanlı devleti esasen Anapa bölgesindeki Abhaz ve Çerkezlerden ve diğer Müslüman topluluklardan yararlanmağa çalıştı ve onlara top ve diğer mühimmat göndermekle lojistik destek sağlamağa çalıştı.⁵⁹

Sonuç

1806-1812 yılları Rus-Osmanlı Savaşı Osmanlı Devleti'nin savaşa hazır olmaması, saray darbeleri sonucunda ülkede iç istikrarın bozulması, askeri-teknik gerilik ve Kafkas cephesindeki Osmanlı kumandanları arasında yaşanan ihtilaflardan dolayı Rusya'nın yenmesiyle sona erdi. Yaklaşan "Fransa saldırısı" tehlikesi karşısında Rusya, silah gücüne işgal ettiği toprakları boşaltıp Osmanlı devletine geri qaytarmağa Bükreş anlaşmasını sağladı. Dolayısıyla, Bükreş sözleşmesi Napolyon'un Rusya'ya saldırısından Osmanlı Devleti'nin elde ettiği en büyük kazanç oldu.

Osmanlı Devletinin Kafkas cephesindeki uğursuzluqlarına rağmen, Türkiye'nin Kafkasya Müslümanları, özellikle Azeriler arasında yaptığı antirusiya propogandası faydasız olmadı. 1806-1812 yılları Rus-Osmanlı Savaşı döneminde Kafkas Müslümanları, ellerinde bulunan az miktarda olan fırsatları bile yararlanarak Osmanlı ordularına önemli yardım gösterdiler. Savaş döneminde Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Rusya'ya karşı kalkan isyanlar rus birliklerinin belirli bir kısmının Kafkas cephesinden yayınmasına yol açtı ki, bunun da sonucunda Rus ordularının Osmanlı topraklarının içlerine doğru ilerlemesinin karşısı alınmış oldu. Rus orduları Faş, Kemhal ve Suhum dışında Osmanlı devletinin kontrolündeki diğer bölgeleri işgal edemediler. 1812 yılında Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Bükreş Anlaşması'nın şartlarına göre Rusya, bu toprakları da iade etmek zorunda kaldı.

Bükreş antlaşması ile Rusya, Güney Kafkasya topraklarının - Doğu Gürcistan ve Kuzey Azerbaycan hanlıqlarının Rusya'ya geçtiğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. 1812 yılı Fransa-Rusya savaşından Rusya'nın yenmesiyle İran da barışa gitmeye zorunlu oldu. Rusya ve İran arasında 1813 Ekim 12-de inzalanan Gülistan Antlaşması ile İran, Rusya'nın Kafkasya'daki işgallerini kabul etdi ve Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Guba, Bakü ve Talış hanlıqlarının, ayrıca Doğu Gürcistan ve Dağıstan'ın Rusya'ya geçtiğini doğruladı. Böylece, Rusya Kafkasya'nın işgali sürecinin birinci aşamasını kendi yararına özetledi ve işgalin sonuçlarını Kafkasya'da, ilgili olan Osmanlı ve İran devletlerine kabul ettirdi.

⁵⁹ Budak M. A.g.e, s. 113.

Kaynakça:

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdeti Haricuyye (C.HR.) no. 1342; BOA, Hatt-i Hümayün (HAT), no. 21379; no. 42301; no. 44599 C; no. 795/36867 A; no. 795/36867 B; no. 797/36979.

Rusya Devlet Harb Tarihi Arşivi (RDHTA), Fond (F.) VUA, Belge (B.) 6164; B. 6192, H. 1; B. 6164, H. 64.

Kitap ve makaleler

AktıSobrannıye Kavkazskoy Arkheografiçeskoy Komissiyey. T. I-V Tiflis, 1866, 1868, 1869, 1870, 1873.

Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. 1822-1895. 12 Cilt. İstanbul, Dar üt-tibaat ül-amare Matbaası, 1858-1883, C. IX.

Azerbaycan Tarihi. 7 Cildde. Cild IV. Bakı, Elm, 2000.

Azerbaycan Tarixi (Uzaq keçmişden 1870-ci ilə qeder). Red. S.Aliyarlı. Bakı, Çıraq, 2009.

Balayan B.P. Diplomatıçeskaya İstoriya Russko-İranskoy Voyni Prisoedineniye Vostoçnoy Armenii k Rossii. Yerevan, 1988 .

Budak M. Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya // Avrasya Etüdləri, Cilt 1, Sayı 4, Kış 1995, s. 101-128.

Davudov G. XIX Esrin Evvellerindeİran-Osmanlı Münasibetleri VeAvropa Dövlətləri // "Şergşünaslığın Aktual Problemləri" Mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2009, s. 184-186.

Dubrovin N.F. İstoriya voynı i vladıçestva Russkikh na Kavkaze . V 6 tomax . SPb., 1871-1888. T. 5. SPb., 1887.

Dubrovin N. Zakavkaz'ye ot 1803 do 1806 g. SPb., 1866.

Fadeyev R. Kavkazskaya voyna . Moskva, Nauka, 2005 .

Fadeyev A.V. Rossiya i Kavkaz Pervoy Treti v XIX. Moskva , İzdatelstvo, AN SSSR, 1960.

- Gökçe C. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti. İstanbul, Has-Kutulmuş Matbaası, 1979.
- İbişov S. Quba Hanlığı: Ehali Tarihi Ve Azadlıq Mücadilesi. Bakı, Elm, 2012.
- İbragimbeyli H.M. Rossiya i Azerbaydjan v pervoy treti XIX veka . Moskva, 1969.
- Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan: Beynelhalmünasibetler veDiplomatiya Tarihi. 1639-1828. DövlətlərarasıMügavilelər veDiger Harici Siyaset Aktları. Dörd cildde. Cild I. Bakı, 2009.
- Novichev A.D. Turtsiya . Kratkaya İstoriya . Leningrad , 1965.
- Russko- Dagestanskiye otnosheniya v XVIII -naçaleXIX v. Sb. dok. Moskva, Nauka,1988.
- Sadıqov H. Rusiya-Türkiye MünasebetlerindeCenubi Kafkas Problemi (1787-1829 yılları). Bakü, Elm, 1991.
- Süleymanov M. Gülüstan Mügavilesi. II. Hissə Bakü, Elm ve Tehsil, 2014.
- Tukin C. Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi. İstanbul, 1947.
- Umudlu V. Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı Ve Müstəmləkəçilik Eleyhinə Mübarizə (1801-1828). Bakı, Elm, 2004

İNGİLİZ GEZGİN EDWIN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ*

*ADANA AND ITS AROUND IN THE LAST QUARTER OF THE XIX. CENTURY
ACCORDING TO TRAVELBOOK OF BRITISH TRAVELLER EDWIN JOHN DAVIS*

Gürsoy ŞAHİN**

Özet

Bu çalışmanın esasını İngiliz gezgin Edwin John Davis (1826-1901)'in 1875 yılında Türkiye'ye gerçekleştirdiği seyahati sırasında ziyaret ettiği Adana ve çevresi ile ilgili izlenimleri oluşturacaktır. İskenderiye'deki İngiliz kurumlarında din adamı olarak görev yapan E. J. Davis, aynı zamanda güzel sanatlarla ilgili master derecesine sahiptir. Keza ülkesinde Osmanlı atasözleri ile ilgili bir tercüme eser de yayınlamıştır.

Davis'in seyahatnamesinde daha çok Anadolu'nun güneyi ile ilgili bilgiler, tasvirler ve resimler bulunmaktadır. Onun Türkiye'nin çeşitli yörelerinde incelemelerde bulunmuş entelektüel bir kişi olması ve seyahatnamesinin Adana ve çevresi üzerine yoğunlaşması izlenimlerini daha da önemli kılmaktadır. Çalışmada ayrıca Adana ve çevresi hakkında bilgi veren farklı seyahatnamelerden de istifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Edwin John Davis, Gezgin, İngiliz, Seyahatname.

Abstract

This study was based on the impressions of British traveller Edwin John Davis (1826- 1901) about Adana and its around during his trip to Turkey in 1875. Serving as a religious official in British institutions in Alexandria, E. J. Davis has also a master's degree in fine arts. Likewise, he published a translated book about the Ottoman proverbs in his country.

In the travelbook of Davis, there are essentially descriptions, pictures, and information about Southern Anatolia. The facts that Davis is an intellectual person who made observations in various regions of Turkey and his travelbook concentrates on Adana and its around make his impressions more important. In this study, various travelbook giving information about Adana and its around will also be utilized.

Keywords: Adana, Edwin John Davis, Traveller, British, Travelbook.

* Bu çalışma 17-19 Nisan 2015 tarihlerinde Adana'da gerçekleştirilen 1. Uluslararası Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu'nda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirisinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

** (Doç.Dr.) Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/Türkiye. e-posta: gsahin@aku.edu.tr

Giriş

XIX. yüzyıl, İngiliz gezginlerin Osmanlı ülkesi ile ilgili çok sayıda eser kaleme aldıkları bir dönemdir. Bu yüzyılda kaleme alınan seyahatnamelerinin içerik açısından oldukça zengin olduğu ve değerli bilgiler verdiğini söylemek mümkündür. Bu anlamda araştırmanın kaynağını oluşturan E. J. Davis'in seyahatnamesi de Türkiye hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir¹. Davis'in eserinde göze çarpan bir diğer nokta ise, XIX. yüzyıl gezi eserlerinde zaman zaman rastlanan, "nesnel ve objektif" bir yargıya varmak için gösterilen çabadır.

Fakat seyyahların genellikle peşin hükümlü olabilecekleri de unutulmamalıdır. Bu bağlamda mesela XIX. yüzyıl İngiliz seyahatnamelerinin bazılarında Türkler hakkında "keyfi davrandıkları ve tembel oldukları" şeklindeki değerlendirmeler kendini göstermektedir². Bu nedenle seyahatnameler değerlendirilirken, yazıldıkları dönemin şartları, gezginin eğitim ve kültür seviyesi gibi hususlar göz önünde bulundurulmalıdır.

Esasen genel olarak bakıldığında Batılı gezginler eserlerinde, Doğu veya Türkler hakkında önyargılı değerlendirmelere sıklıkla yer vermişlerdir. Bunun temel sebepleri arasında, özellikle gezilen yerle ilgili bilgi eksikliği, günlük hayatta rastlanabilecek sorunların, suiistimallerin veya ihmallerin okuyucuların ilgisini çekmek amacıyla abartılarak aktarılması sayılabilir. Gündelik hadiseler, alışılmadık olaylar gibi tasvir edilerek veya çarpıtılarak anlatılmıştır³. Bu konudaki bir İspanyol atasözü durumu gayet net açıklamaktadır, "uzun yolculuklara çıkan, kuyruklu yalanlarla eve döner"⁴. Öte yandan seyahatnamelerin içeriğini etkileyen bir başka sebep ise kalıplaşmış önyargılardır. Zira gezginler, eserlerindeki anlatımlarında çocukluktan itibaren dinledikleri belirli görüş, yargı veya hikâyeleri onaylamak zorunda hissetmişlerdir⁵.

Tüm bu olumsuzluklarına rağmen gezginlerin izlenimleri, somut kültür varlıkları ve bakış açısını göstermesi açısından değerlidir. Eleştirel bir gözle değerlendirildiğinde seyahatnamelerin tarihi kaynak olarak değeri tartışma götürmez bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

XIX. yüzyılda İngiliz gezginlerin kaleme aldıkları seyahatnameler, muhtevalarının zenginlikleriyle öne çıkmaktadır. Öte yandan İngiltere'nin güçlenmesi seyahatnamelerdeki anlatımı da etkilemiş, eserlerin çoğunda politik bir söylem gelişmiştir. Dolayısıyla bu dönemde İngiliz seyahatnamelerindeki dil, İngiltere'nin dış politikasındaki eğilimlerle

¹ Edwin John Davis, *Life in Asiatic Turkey a Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, Edward Stanford Publishing, London 1879, s. vii-viii.

² Fred Burnaby, *At Sirtunda Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000, s. 184, 207, 243; William James Joseph Spry, *Life of the Bosphorus Doings in the City of the Sultan Turkey Past and Present*, H. S. Nichols Publishing, London 1895, s. 121, Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007, s. 79-81, 125-127.

³ Bernard Lewis, "Doğu'ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları", (Çev. Esim Erdim-Salih Özbaran), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt II, İzmir 1984, s. 248; Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2002, s. 95; Selçuk Ünlü, "Jacob Philipp Falmmeyer ve 19. Asır Osmanlı Türkiye'si", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 16, (Şubat 1982), s. 149.

⁴ Kevin Robins, *İmaj Görmenin Kültür ve Politikası*, (Çev. Nurçay Türkoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, s. 37.

⁵ Rana Kabbani, *Avrupa'nın Doğu İmajı*, (Çev. Serpil Tuncer), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993. s. 10.

İNGİLİZ GEZGİN EDWIN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ

doğrudan ilişkilidir. Esasen İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkileri XVIII. yüzyıl ortalarına kadar ticari alanda sürmüştü, bu tarihten sonra ilişkiler diplomatik alanda ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bilahare Rusya'nın büyük güç olarak ortaya çıkması nedeniyle İngiltere 1830'lardan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelmiştir⁶. İngiltere'nin zayıfta olsa Osmanlı'nın yaşamasına yönelik bu diplomatik tutumu seyahatnamelerde kendini hissettirmektedir.

Araştırmanın temel kaynağını oluşturan gezgin Edwin John Davis'in seyahatnamesi, tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece 1879 yılında Londra'da neşredilmiştir⁷. Davis'in, Türkiye'de çeşitli araştırmalarda kaynak olarak kullanılan⁸ seyahatnamesi dışında Türkiye ile ilgili eserleri de mevcuttur⁹. Davis, 1826 yılında İngiltere'de doğmuş, burada dini eğitimini tamamlayarak Mısır'a gitmiştir. Seyahatnamesinin ilk sayfasında yer alan ifadelerinden anlaşıldığına göre gezgin, İskenderiye'deki İngiliz okul ve askeri birliğinde piskopos olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda güzel sanatlarla ilgili master derecesine sahiptir. E. J. Davis'in seyahatnamesinde daha çok Anadolu'nun güneyi ile ilgili bilgiler, tasvirler ve resimler bulunmaktadır. Seyyah yolculuğuna, 11 Nisan 1875 tarihinde arkadaşları M. Ancketil ve Dr. Neroutsos ile birlikte çıkmıştır. Önsözdeki ifadelerine göre, seyahati sırasında gerekli olmadıkça devlet yetkilileri ile karşılaşmamaya özen göstermiş, buna karşılık halkla samimi ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

Gezgin, Alexander adlı bir Rus buharlı gemisi ile Mersin'e gitmek üzere İskenderiye'den ayrılmış, 12 Nisan 1875'te Port Said'e, 13 Nisan'da Yafa'ya, 14 Nisan'da Sayda'ya, 15 Nisan'da Trablus'a, 16 Nisan'da İskenderun'a uğrayarak 17 Nisan'da Mersin'e ulaşmıştır. Daha sonra Mersin'den Tarsus, Adana ve Osmaniye üzerinden Maraş'a ulaşan gezgin, oradan Kozan ve Adana üzerinden Gülek Boğazını aşmış, Pozantı, Ulukışla ve Ereğli yoluyla 14 Haziran'da Karaman'a ulaşmıştır. Buradan Mut, Ermenek ve Hadim'i dolaşan gezgin tekrar Karaman'a dönmüş buradan güneye yönelmiş ve Bolkar Dağlarını aşarak Mersin'e ulaşmıştır. Akabinde geldiği yolu takip ederek İskenderiye'ye dönmüştür¹⁰. Anadolu'nun güneyini gezen Davis, Adana ve çevresiyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Bu kapsamda makalede Adana ve çevresindeki şehirlerin fiziki özellikleri, yöneticiler ve yönetim sistemi ile ilgili izlenimler, ekonomik, sosyal ve dinî yapı ile el sanatları gibi konular ele alınacaktır.

⁶ Maria Todorova, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, (Çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013, s. 198-199.

⁷ Çalışmada, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesindeki nüshasına müracaat edilmiştir. Bkz. E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey*, s. vii-viii.

⁸ Davis'in eserini kullanarak kaleme alınan araştırmalar için bkz. Z. Kenan Bilici, "Bir Gezginin Gözüyle 19. Yüzyılda Karaman'daki Anıtlar", *Milli Kültür*, Sayı: 56 (Mart 1987), s. 78-81; Nusret Çam, "E. J. Davis'in Seyahatnamesine Göre 115 Yıl Önce Anadolu'dan Resimler", *Kültür ve Sanat*, Sayı: 11 (Eylül 1991), s. 50-55.

⁹ E. J. Davis, *Anatolica: or, The journal of a visit to some of the ancient ruined cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*, Grand and Co. Publishing, London 1874, s. 374; keza E. J. Davis, *Osmanlı Proverbs and Quaint Sayings*, Sampson Low, London 1897, s. 401. Bu eser 1877 yılında Ahmet Mithat Efendi'nin çıkardığı atasözlerinin dört yüz sayfalık tercümesidir. Bkz. Harold Bowen, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Longmans Green Co. Ltd. Publishing, London 1948, s. 52.

¹⁰ E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey*, s. vii-viii, 1-12 vd.

Şehrin Genel Görünümü

Osmanlı ülkesine gelen gezginlerin dikkatlerini çeken ve haliyle haklarında en çok bilgi verdikleri mekanların başında şehirler gelmektedir. Bu gözlemlerden kimi bahse konu şehirde geçirilen bir-iki saatlik molanın yüzeysel izlenimleri, bazıları ise bütün bölgeyi tanıtan, nüfus ve fizikî özellikleriyle ilgili bilgiler içeren değerlendirmelerdir. Bu anlamda E. J. Davis'in, Adana ve çevresi ile ilgili izlenimleri dikkat çekicidir. Adana'ya doğru seyahat eden gezgin, yol boyunca bölgenin güzelliklerinden ve zenginliklerinden bahsetmektedir. Delitaş ve Kara Pınartaşı köprülerinden geçtikten sonra tepelerin ve eteklerinin son derece güzel görüldüğünü, doğal olarak zengin ve yeşil olduğunu ve küçük derelerin aktığını, ayrıca bölgede pek çok koyun ve keçi sürüleri gördüğünü, bunlardan bazılarının henüz birkaç haftalık olduğunu bildirmektedir¹¹. Gezginlerin uzaktan edindikleri olumlu intibalar şehrin sokaklarıyla, çarşı ve pazarı görünce genellikle değişmektedir. Ancak Davis'in Adana ile ilgili olumlu düşünceleri şehre ulaşınca da değişmemiştir.

Adana'ya ulaşan gezginin, şehirle ilgili izlenimleri son derece olumludur. Şehrin gayet iyi görüldüğünü vurgulayan Davis, belirli yerler hariç sokakların temiz, kalabalık ve kaldırımların iyi döşenmiş olduğunu, sokakların geceleri süpürüldüğünü ve hatta bazı yerlerin aydınlatıldığını, aydınlatma sonucunda pek çok mekânın daha güzelleştiğini ve her yerin övülmeye değer olduğunu bildirmektedir¹². Yine E. J. Davis, Adana'da ziyaret ettiği hamamın, Doğu'da gördükleri arasında en geniş ve güzeli olduğunu ve burasını son derece faydalı bulduğunu bildirmektedir¹³.

Seyyah şehirde birbirine yakın inşa edilmiş pek çok ev bulunduğunu, bölgenin canlı ve zengin olduğunu bildirmektedir. O, şehrin sokaklarında ilginç bağırışlar duyduğunu ancak çok azını hatırladığını, bunlardan bazılarının "*duymasın*, [duymayan kalmasın], *dondurma*, *kar isteyen*" şeklinde olduğunu, dokuz, on saat mesafeden getirilen karın sokaklarda satıldığını bildirmektedir¹⁴.

Davis, Adana'ya dair izlenimlerini aktarırken buradaki halkın sigarayı çok içtiğine değinmiştir. Halkın sigara içerken ağızlık kullandığını, bu çubukların artık modasının geçtiğini, ancak bunların Türkiye ve Mısır'da halen yaygın olduğunu bildirmektedir¹⁵.

Bölgedeki Diğer Şehirler

E. J. Davis, Adana dışında Mersin, Tarsus, Karaman ve Maraş gibi yerleri de gezmiştir. Davis, Mersin'in doğal özelliklerini beğenmekle birlikte yolların darlığından ve yetersizliğinden bahsetmektedir¹⁶. Mersin'de daha çok gayrimüslimlerle ilgili bilgi veren Davis, Rum okullarını ve hastanelerini ziyaret ettiğini, şehirde kırk tane Rum okulunun

¹¹ E. J. Davis, *age*, s. 158, 162.

¹² E. J. Davis, *age*, s. 183.

¹³ E. J. Davis, *age*, s. 183.

¹⁴ E. J. Davis, *age*, s. 49-51, 169.

¹⁵ E. J. Davis, *age*, s. 88, 323.

¹⁶ E. J. Davis, *age*, s. 17, 26-29, 48, 136-137.

İNGİLİZ GEZGİN EDWIN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ

bulduğunu, bunların gönüllülerin bağışlarıyla kurulduğunu, çocukların ya çok az ya da hiçbir ücret ödmeden eğitim aldıklarını bildirmektedir. Rum okullarının eğitim kalitesinden bahseden gezgin, İngiltere'nin pek çok şehrinde bu kadar iyi eğitim verilmediğini de belirtmiştir¹⁷.

Gezgin Davis, Mersin'de hizmet veren diğer kurumları ziyareti de ihmâl etmemiştir. Bu meyanda Mersin'deki hastane ziyaretini anlatan Davis, hastanenin oldukça temiz olduğunu, hemşirelerin ve bir dispanserin bulunduğunu, fakat buraya sadece erkek hastaların yatırıldığını, cerrahi operasyonlar yapılmadığını bildirmektedir. Hastanenin ilk önce ücretsiz hasta kabul ettiğini, ancak bilahare günlük bir miktar ücret alınmaya başlandığını, Müslüman hastaların da hastaneye kabul edildiğini bildirmiştir¹⁸.

Davis, bölgedeki arkeolojik kalıntılardan da bahsetmektedir. Onun bildirdiğine göre kendisinden yaklaşık yirmi beş yıl önce, yani 1850'li yıllarda Fransız gezgin L'Anglois, Mersin'de kazı yapmak için izin almış, bulduğu önemli antik eserleri Louvre Müzesi'ne göndermiştir. Gezgin Davis, Mersin'de meydana gelen bir olayı Türklerin eski eserlere bakışını göstermek için kaydeder. Davis, üç yıl önce Amerikan Konsolosluğuna yakın bir yerdeki bahçesinde çalışan bir kişinin, üç bronz heykel, dört mermer ve bazı eski eser bulup ödül beklentisi içinde derhal hükümete haber vermeye gittiğini, durumun İstanbul'a iletilip haber gelince antik heykelleri bulan adama ödül yerine hapis cezası verildiğini ve bulduğu taşınabilir diğer eserleri de itiraf etmesi ve sakladığı yerden çıkarması için zor kullanıldığını anlatmaktadır¹⁹.

E. J. Davis'in hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği yerlerden birisi ise Tarsus'tur. Gezgin, Tarsus'un yakın çevresinde pek çok güzel bahçenin, ağaçların ve yükseklerde asmaların bulunduğunu, ancak hepsinin ihmalden dolayı harap bir vaziyette olduğunu bildirmektedir. Davis bahçelerin dışında da pek çok yeşilliğin bulunduğunu, ormanların da ihmâl sebebiyle harap olduğunu ifade etmektedir. Gezginin saydığı yeşillikler arasında meşe, çınar, dişbudak, kavak, incir, limon, portakal, asma, şeftali, kayısı, nar, dut, ayva, zeytin, badem, şamfıstığı ve adını bilmediği bazı çalılıklar bulunmaktadır. Davis, Tarsus'ta bu kadar çeşitli ve kaliteli yeşillik görmesine şaşırıldığını da ifade etmiştir²⁰.

Keza gezgin, Tarsus'ta pazarın çok hareketli olduğunu, pazardaki sokakların oldukça dar ve dükkanların güneşe karşı kamış hasırlarla korunduğunu belirtmiştir. Tarsus'ta demir ve deri işlemeciliği gibi bazı endüstrilerin oldukça geliştiğini, ayakkabıların insanı hayrete düşürecek kadar ucuza satıldığını, çocuk botlarının kırmızı veya sarı deriden yapıldığını ve sadece 1,5 frank olduğunu bildirmektedir. Gezgin küçük dükkanların sıra sıra dizildiğini, bunların genellikle ahşap olduğunu, bazılarının duvarlarının ise taş ve

¹⁷ E. J. Davis, *age*, s. 26-27, 433. Yapılan araştırmalara rağmen söz konusu okulla ilgili daha geniş bilgi tespit edilememiştir.

¹⁸ E. J. Davis, *age*, s. 26-27, 433.

¹⁹ E. J. Davis, *age*, s. 30-32.

²⁰ E. J. Davis, *age*, s. 35, 172-173.

çamurdan yapıldığını ifade etmektedir. Davis diğer Doğu şehirlerinde olduğu gibi, Tarsus'taki satıcılarda da tek çeşit mal bulunduğunu bildirmektedir²¹.

Davis'in hakkında bilgi verdiği yerlerden birisi de Karaman'dır²². Gezgin Karaman'la ilgili intibalarını anlatırken, burasının uzun ve alçak bir tepenin üzerine kurulduğunu, geniş bir ovanın kenarından başlayan kasabanın kalenin civarında yoğunlaştığını bildirmektedir. Oldukça geniş bir alana sahip kasabadaki nüfusun az olduğunu bildiren Davis, çok fazla bahçe ve özellikle kavak ağacının bulunduğunu, kasabanın Ereğli kadar zengin olduğunu, bölgenin topraklarının önemli bir bölümünün sulandığını bildirmektedir. Gezgin kasabanın ovasının, eski kalenin ve buranın yıkık bölümleri ile arka kısımda yer alan dağın resmedilmeye elverişli olduğunu bildirmekte ve yaz mevsiminde burasını görme fırsatı bulduğu için kendisini şanslı kabul etmektedir²³.

Karaman kalesi hakkındaki izlenimlerini de eserinde aktaran gezgin Davis, burasının üç yüz metre yükseltiye sahip olduğunu, kalenin yontma kırmızı ve sarı kireç taşından inşa edildiğini, çok sayıda kulenin bulunduğunu, duvarlar ile iç içe çok köşeli alanlar ve meydanlar oluştuğunu, kaledeki evlerin yarısının harap vaziyette olduğunu, Türkçe kitabe bulunmasına rağmen Rumca kitabe bulunmadığını bildirmektedir²⁴.

E. J. Davis'in bahsettiği bir diğer şehir Maraş'tır. Gezgin diğer kamu binalarının yanında camilerin çok büyük olduğunu, şehirde yirmi tane caminin bulunduğunu, hepsinin minarelerinin de son derece güzel olduğunu ifade etmektedir. Davis, Maraş'ta bulunan cami minarelerinin Adana'daki Ulucami'nin minaresine benzediğini, ayrıca kalenin kapısının yanında aslan ve panter kabartmalarının bulunduğunu ve bunların ise Elhamra Sarayı'nın süslemelerine çok benzediğini ifade etmektedir²⁵. Davis, Maraş'ın pazarından bahsederken, burada bekçi bulunduğunu ve bütün gece boyunca görev yaptığını da eklemektedir²⁶.

E. J. Davis, Maraş'ta on iki tane kilise bulunduğunu, bazı evlerin de kilise olarak kullanıldığını bildirmektedir. Şehirdeki bazı kiliseleri ziyaret eden gezgin, kilisede bulunan kitapların Türkçe fakat yazı karakterinin Ermenice olduğunu ifade etmektedir²⁷.

Davis, Kozan (Sis) ile ilgili bilgiler de vermiştir. Gezgin, kasabaya yaklaştığında gördüğü kırmızı büyük kayalar ile üzerindeki kaleyi ve şehrin manzarasını, vadideki meyve, limon ve portakal bahçelerini çok beğenmiş ve resmedilmeye elverişli bir görüntü olarak tarif etmiştir. Ancak gezginin uzaktan edindiği olumlu izlenimler, kasabaya yaklaştıkça yerini hayal kırıklığına bırakmış, taştan inşa edilmiş evlerin harap, yıkık dökük

²¹ E. J. Davis, *age*, s. 34, 93.

²² E. J. Davis'in seyahatnamesinde bahsettiği Karaman'da bulunan camilerin sanatsal yönüyle ilgili Z.K. Bilici'nin araştırması için bkz. Z. K. Bilici, *agm*, s. 78-81; Keza Nusret Çam'ın çalışması için bkz. N. Çam, *agm*, s. 50-55.

²³ E. J. Davis, *age*, s. 293.

²⁴ E. J. Davis, *age*, s. 152.

²⁵ E. J. Davis, *age*, s. 98, 297-298.

²⁶ E. J. Davis, *age*, s. 34, 93.

²⁷ E. J. Davis, *age*, s. 98.

olduğunu, kasabada özel bir endüstri bulunmadığını, halkın özellikle Hıristiyan Ermenilerin son derece sefil görüldüğünü bildirmektedir²⁸.

Yöneticiler ve Yönetim Sistemi İle İlgili İzlenimler

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen gezginlerin, üzerinde durdukları hususlar arasında Osmanlı Devleti'ndeki idarî ve politik bozukluklar yer almaktadır. Seyahatnamelerde, Türklerin “yozluğu” ortaya konulmakta, Osmanlı Devleti'nin hakimiyet alanlarındaki meşruiyeti tartışmaya açılmakta ve sömürgecilerin ve müdahalecilerin tabiri caizse ekmeğine yağ sürülmekte idi²⁹. Bu dönemlerde Avrupa toplumlarında, Osmanlı yöneticileri hakkında var olan yanlış anlayışın sebepleri arasında, Avrupalı gezginlerin başka idarelerde gözlenebilecek türden istisnaları, suiistimalleri veya ihlalleri abartarak aktarmaları sayılabilir. Yine Avrupalılar, devlet yönetimi ile ilgili bazı hususları kendilerine has üstün özellikler olarak görürken, aynı şeyleri başkalarında kusur olarak nitelendirebilmekte idiler³⁰. Buna karşılık bazı gezginler, devlet yöneticilerini ve sistemi eleştirirken bazıları daha objektif olabilmektedir.

Bu çerçeveden bakıldığında gezginlerin pek çoğunun ortak kanaati Türk halkının kahraman, cesur ve vakur haline karşılık, idare sisteminin kötü ve baskıcı olduğudur. Mesela XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiliz elçisi olarak görev yapan Lord Stratford Canning;

“her gün Türklerin övülmeye değer özelliklerine tanık oluyorum. Öyle özellikler ki bunlar, iyi yönetildiği takdirde İmparatorluğun bütün bir dünyaya karşı ayak diremesine el vereceğine inancım var. Neylersin ki, idare tepeden tırnağa kötü, devlet adamları nasıl bir bataklık içinde olduklarını biliyorlar ama düzeltmek için ne cesaretleri, ne de yetenekleri var. Bu zor işin altından kalkmayı gözü yiyenler ise halkın önyargılarıyla yapılması gereken devrimleri nasıl bağdaştıracaklarını bilemiyorlar. Bunsuz da bir iş yapmaya imkan yok” ifadelerini kullanmaktadır³¹.

Bu sözleriyle İngiliz elçisi Canning, Türk yöneticilerinin önemli bir ikileminden bahsetmektedir.

Bu anlamda E. J. Davis de diğer seyyahlarda da görülen bakış açısıyla Türkiye'deki fakirliğin sebebini, yönetim sistemine ve yöneticilerin beceriksizliğine bağlar. Gezin, Adana'da aslen Alman olan maden mühendisi Mr. Fishbach ile karşılaşmasını anlatırken, bu kişinin uzun süredir Türkiye'de Türklerin hizmetinde çalıştığını ve onlara benzediğini bildirir. Mr. Fishbach'ın Kilik nehri civarında Makedonyalı Philip ve Büyük İskender tarafından işletilmiş antik bir altın madeni keşfettiğini, burasının pek çok odasının bulunduğunu, alçak ve dar bir yer olduğunu, zengin bir gümüş damarının ve bir miktar altın madeninin tespit edildiğini, ancak Türk hükümetinin burayı ihmal ettiğini ve işletmediğini bildirmektedir. Benzer şekilde Yumurtalık'ta Ayas'ta yaklaşık elli metre

²⁸ E. J. Davis, *age*, s. 296-297.

²⁹ Seyfi Başkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Resim*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, s. 29; Y. Bulut, *Oryantalizm*, s. 106.

³⁰ Y. Bulut, *Oryantalizm*, s. 95.

³¹ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, (Çev. Can Yücel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 26, 87.

derinlikte bulunan zengin kömür madeninin varlığını dönemin Adana Valisi Mahmud Paşa'ya bildiren Mr. Fishbach, bu teşebbüsten de bir netice alınmadığını ifade etmektedir³². Görüldüğü gibi Davis de Osmanlı Devleti'nin, kaynaklarının yöneticilerin beceriksizliği ve tembelliği yüzünden boşa sarf edildiğini ifade ederek, XIX. yüzyıl İngiliz gezi edebiyatının klasik söylemini yansıtmıştır. Türkiye'nin zengin kaynakları ve bunları işletemeyen bir devletin varlığının altı çizilerek, kaynakları daha verimli işletecek güçlü bir devletin varlığına ihtiyaç olduğu vurgusu yapılmaya çalışılmıştır. Bu durum, sömürgeci bir bakış açısının neticesi olarak değerlendirilebilir.

Gezgin Davis'in seyahatnamesinde dikkat çeken diğer bir husus ise, yöneticiler arasında Batı ideolojisi ile yetişmiş olan kişilerin övülmesi idi. Zira gezgin eserinde Halil Paşa'nın başarılı çalışmalarını ayrıntısıyla aktarmış, onun Batılı fikirlere sahip başarılı bir entelektüel olduğundan bahsetmiştir. Gezgin Davis, Mersin, Tarsus ve Adana arasındaki yolun yapımına 1867 yılında Halil Paşa zamanında başladığını, halkın ona çok şey borçlu olduğunu ifade etmektedir. Adana'nın Halil Paşa sayesinde geliştiğini bildiren gezgin Davis, onun uzun süre Malta'da yaşadığını ve orada Avrupa fikirlerini iyice öğrendiğini, Adana'yı da Malta kadar geliştirmeye karar verdiğini bildirmektedir. Davis, Paşa'ya bazı insanların karşı geldiğini, ancak onun pazarı ve şehrin dörtte birini ateşe vererek yaktığını bildirmektedir. Halk şehirdeki boş alanlara evlerini yeniden inşa etmek istediklerinde ise evlerini, sokakların düzenini bozmayacak belirli bir plana göre yapmaları istenmiştir. Gezgin yangın sonunda 30.000 veya 40.000 lira kaybedildiğini, fakat Adana'nın şehir olarak büyük fayda sağladığını bildirmektedir. Halil Paşa daha sonra şehrin diğer bölümlerini de düzenlemeye koyulmuş, hatta bu iş için Mersinli zengin Rum tüccar Mavromati'den zorla 200 lira borç almıştır. Ancak gezgin, Halil Paşa'dan sonra yöneticilerin bu tür işlerle uğraşmadıklarını ve eski düzenin değişmediğini bildirmektedir³³. Gezginin, Halil Paşa'nın Avrupa fikirlerinden etkilenecek yenilik yapmasına vurgu yapması dikkat çekicidir. Gezgin Davis'in Avrupalı fikirler taşıyan Halil Paşa'ya övgüsü, Osmanlı yönetiminin tümüyle eleştiren bakış açısını da biraz yumuşatmıştır.

Davis'e göre Mersin, Tarsus ve Adana arasındaki yol meselesi Halil Paşa'dan sonra ihmal edilmiştir. Zira 1869-71 yıllarında başa geçen Takieddin Paşa "*çok kötü, cahil, tutucu ve rüşvetçi*" birisidir. Onun halefi olan Nasib Paşa'nın da aynı şekilde rüşvetçi olduğu ve bu nedenle yolların tamamlanamadığı ifade edilmiştir. Nihayet yol 1873 yılında Sadrazam Mahmud Paşa zamanında tamamlanmıştır³⁴. Yine Davis, Ulukışla'nın içinde bulunduğu olumsuzluklardan bahsederken valinin, müdürün ve herkesin para yediğini ve bölge insanının ekonomik yönden sıkıntıya düştüğünü bildirmektedir³⁵. Gezginin ifadelerinden anlaşılacağı üzere yönetimdeki olumlu gelişmeler kişisel çabalarla gerçekleşmiştir. Eğer yönetici liyakatli ise kanunları uygulamış ve halkın sorunlarına eğilmiştir. Fakat yönetici

³² E. J. Davis, *age*, s. 53-54.

³³ E. J. Davis, *age*, s. 55-56.

³⁴ E. J. Davis, *age*, s. 28, 55-56.

³⁵ E. J. Davis, *age*, s. 230.

kötü ise yönetim yapısı da problemlere sebep olmuştur. Şehirlerin gelişmesi de yine kişisel çabalarla gerçekleşmiştir.

Gezgin Davis eserinde sık sık Türk yöneticilerinin menfî tutumlarından söz etmektedir. Adana'da bulunduğu sırada şehrin idarecisinin eski Trabzon valisi Safvet Paşa olduğunu bildiren gezgin, onun çiftçilerden hükümetin alması gereken vergileri tahsil ederken, halka son derece baskı yaptığını ve eziyet ettiğini, Paşa'nın Trabzon'da görev yaparken hükümetten bazı isteklerde bulunmak üzere toplanan halkın dağılmaması üzerine, insanların üzerine ateş edilmesi emrini verdiğini ve yaklaşık yirmi kişinin ölümüne sebep olduğunu bildirmektedir. Gezgin ve arkadaşları, Safvet Paşa'ya saygılarını sunmak ve elindeki seyahat fermanını takdim etmek üzere yanına gittiklerinde onun bakımlı, yaşlı, uzun boylu ve iriyarı olduğunu, heybetli görüldüğünü, hal ve tavırlarının ihtiyatlı olduğunu bildirmektedir. Davis, Safvet Paşa'nın oldukça güzel gümüş bir takımla nargile içtiğini, hortumunun yaklaşık 2 metre uzunlukta olduğunu, Paşa'nın makamına girince kendilerine nazikane davranıp sigara ve kahve ikram ettiğini, seyahatleri boyunca her türlü yardımı yapacağını da bildirdiğini ifade etmektedir. Yine Davis'in ifadesine göre Safvet Paşa, akıcı bir şekilde Fransızca konuşmakta ve "eski zalim davranışlarından daha farklı bir tavır sergilemektedir"³⁶.

Davis'in Türk yöneticileriyle ilgili fikirlerine benzer bilgilere farklı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Mesela İngiliz konsolos W. R. Holmes, yöneticilerin konuşmalarında makul gördüklerini, yüksek hisleriyle öğündüklerini, fakat iş tatbikata gelince "maddî, indî ve bencil" olduklarını iddia etmektedir³⁷. Benzer şekilde Alman komutan Feldmareşal Helmuth Von Moltke de hediye bütünü Doğu'da olduğu gibi Türkiye'de de adet olduğunu belirtip, "aşağı tabakadan birisi yukarıya hediye sız yaklaşmazdı" ifadelerini kullanmıştır³⁸.

Gezgin E. J. Davis de Türk yöneticileri ile ilgili pek olumlu görüşler bildirmez. Zira o, Mersin'de karşılaştığı yoksulluğun sebebini Türk yöneticilerinin tavırlarına bağlamaktadır. Davis'in bildirdiğine göre Mersin'de yaşayan ve oldukça zengin olan Mr. Mavromati isimli Rum tüccar, Adana ve Tarsus ovalarının sulanması için Tarsus ve Seyhan (Sarus) çaylarından kanallar vasıtasıyla su temini karşılığı kendisinin yirmi yıllık vergiden muaf tutulmasını teklif etmiş, ancak yöneticiler bunu kabul etmemiştir³⁹.

Ekonomik Yapı

Davis'in seyahatnamesini önemli kılan noktalardan birisi de, hiç kuşkusuz bölgenin ekonomik yapısına dair verdiği bilgilerdir. Esasen gezginler, Türklerin olumsuz ekonomik durumunun sebebini "tembelliğe" ve "istismarcı sisteme", bağlamaktadırlar. Onlara göre, Türklerin tembelliklerinin ve uyuşukluklarının sonucu şehirlerde bulunan işletme sahipleri

³⁶ E. J. Davis, *age*, s. 51-52.

³⁷ Osman Ersoy, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 2-3 (Ankara 1964), s. 249.

³⁸ Feldmareşal Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 46.

³⁹ E. J. Davis, *age*, s. 17-18.

Türklerden ziyade Rum, Ermeni veya Yahudiler olmuştur⁴⁰. Bu anlamda XIX. yüzyıl gezginlerin tasvirlerinde, Türk erkeğini boş zamanlarını kahvehanede ve piknikte geçiren kişiler olarak tasvir eden, ayrıca “Doğu’nun tembelliği”ni ve “Doğu insanının umursamazlığını” anlatan birçok eser bulunmaktadır⁴¹.

XVIII. yüzyılın sonlarında gezgin Davit Sutherland, Türklerin ekonomik yapılarıyla ilgili bilgiler verirken,

“bizim için büyük bir talih eseri olarak Türkler, kurmuş oldukları imparatorluğun kendilerine o yönde her türlü avantajı sağlamış olmasına rağmen, ticari zihniyetli bir millet değillerdir. Topraklarında kendiliğinden yetiştiğini söyleyebileceğimiz ürünler, bizim için son derece büyük önem taşımaktadır. Türklere gelince, tıpkı zengin bir maden sahibi gibi, bizlere ülkelerindeki zenginliklerden keyfimizce yararlanmak fırsatını tanımaktadırlar”

ifadelerini kullanmıştır⁴².

Benzer bilgiler gezgin E. J. Davis’in seyahatnamesinde de yer almaktadır. Gezgin Mersin’e ulaştığında İngiltere yardımcı konsolosu Mr. Tattarachi ile görüştüğünü, onun evinde misafir olduğunu ve Konsolos’un, kendisine bölge ve Türklerle ilgili bilgiler aktardığını bildirmiştir. Davis, Mr. Tattarachi’nin Türkleri pek sevmediğini gözlemlemiş, onun, ülkedeki yoksulluk ve sefaletin sebebi olarak Türklerin tembellik ve tedbirsizliğini gösterdiğini ifade etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Davis’de bu konuda konsolosla aynı fikirleri paylaşmaktadır. Zira gezgin, ülkede mahsulün iyi olması durumunda Mekke’ye hac için gidildiğini veya bir başka kadınla evlendiğini yahut aylak aylak gezilerek elinde olanları tüketene kadar oburca yenildiğini iddia etmektedir. Hasat kötü gidip de yeterli ürün alınamadığında ise, insanların açlık sınırına geldiğini bildirmektedir.

Esasen Mersin’de toprağın kıvılcık ve verimli olduğunu bildiren gezgin Davis, ilkbaharda yağmur yağması ve yazın havanın sıcak olmasının hasadı son derece olumlu etkilediğini, doğanın muhteşem topraklar bağışlamasına rağmen şehir halkının buraları ihmal ve harap ettiğini kaydederek, insanların bu ülkenin kaynaklarını geliştirecek yeterlilikte olmadığını altını çizmiştir. Gezgin, Türklerin eskiden beri süregelen tembelliğine vurgu yaparak, Mersin’de halkın gerekli olan yerlerde hiçbir şekilde iyileştirme yapmadıklarını belirtir. Ancak sözlerinin devamında yine de halkın gruplar halinde bölgenin suyunu akıtmak için kanal açtığını, dağdan su kanalları vasıtasıyla ovanın önemli bir kısmını sulamayı başardıklarını da ifade etmeden geçmemiştir.

Gezgin, Mersin’de yapılan tarımı eleştirirken önemli miktarda arazinin ekilmediğinden bahsetmektedir. Davis’e göre şehrin batısında önemli oranda arazi sulanmakta iken, geniş bir arazi ise boş durumdadır. Gezgin, Mersin’de gördüğü ekinleri

⁴⁰ Harald Heppner, “Aydınlanma Çağında Batılıların Türk İmajı”, *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu*, (28.X-1.XI.1985), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1987, s. 112.

⁴¹ Edward Raczynski, *1814’de İstanbul ve Çanakkale’ye Seyâhat*, (Çev. Kemal Turan), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 25; George William Frederick Howard, *Türk Sularında Seyahat*, (Çev. Şevket Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 20.

⁴² Ali İhsan Bağış, “III. George Döneminde İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815”, *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)*, Başbakanlık Yayınları, Ankara 1985, s. 47.

İNGİLİZ GEZGİN EDWIN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ

fazlasıyla beğendiğini ve son derece temiz olduklarını bildirdikten sonra, İngiltere’de böyle temiz mahsul görmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Genellikle taneli hububatın yetiştirildiğini bildiren gezgin, yeterli yağmur yağarsa her şeyin iyi olduğunu, ancak mevsimin kurak geçmesi durumunda bir sonraki yılın beklendiğini bildirmektedir. Buna rağmen Davis bölgede çok fazla suya ihtiyaç hissedilmeyen susam gibi ürünlerin daha kolay yetiştirileceğini kaydetmektedir.

Adana ile Mersin arasındaki arazinin tarıma son derece uygun olduğunu bildiren gezgin, Tarsus ile Adana arasının aynı verimlilikte olmadığını ifade etmektedir. Davis, bölgede kullanılan tarım gereçlerinin ikelliğine ve yetersizliğine de değinmektedir. Mesela yerel harman makinesinin son derece ilkel olduğuna vurgu yaparak, bu aletin yapımından bahsetmiş ve bu tarz aletlerin kullanımını eleştirmiştir. Aletin kulübe kapısına benzediğini, çam ağacından yapılan kalın tahtaya çakmak taşı yerleştirilerek elde edildiğini aktarmaktadır. Aletin kullanımından bahsederken üzerine bir adamın oturduğunu, bir öküzün bunu çekerek döndüğünü ve bu şekilde tahılın üzerinde dolaştıklarını bildirmektedir⁴³.

Gezgin, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Adana civarında kıtlık yaşandığını ve bölgedeki köy ve kasabalarda insanların çok fazla sıkıntı çektiğini, nüfusun son derece azaldığını bildirmektedir. Mesela 1873 yılında Ulukışla’da 400 evin bulunduğunu bildiren Davis, şimdilerde ise 300 tanesinin yıkık dökük boş ve harap olduğunu, insanların 1200 inek ve öküz kaybettiğini, 20 bin koyun ve keçinin, 300 at ve devenin telef olduğunu, pek çok insanın açlıktan öldüğünü ve bazılarının ise Konya veya Adana’ya göç ettiklerini ifade etmektedir. O, bölgedeki zenginlerin fakirleştiğini, fakirlerin ise ölmeye veya göç etmeye başladığını, buğday fiyatlarının yükseldiğini, Adana’da bir İstanbul kilesi (= 1 İngiliz kilesi) buğdayın 18 kuruş olduğunu daha iç bölgelerde ise buğdayın kilesinin 30-40 kuruşa kadar yükseldiğini bildirmektedir.

Nüfus kaybının ekonomiye olumsuz etkilerinden bahseden Davis, 1875 yılında gördüğü Karaman ile ilgili bilgiler verirken, 1873-74 yıllarında bölgede ateşli sıtma hastalığının çıktığını ve birçok insanın bu nedenle öldüğünü bildirmiştir. Gezgin kendisinin kasabayı ziyaret ettiği 1875 yılında dahi bazı insanların açlıktan öldüğünü iddia etmiştir⁴⁴.

Kıtlıktan kaynaklanan olumsuzlukların bölgenin büyük bir kısmında hissedildiğini bildiren gezgin Davis, Karaman civarında Karadağ yakınlarında bulunan Kılbasan köyüne gittiğini, burada da kıtlıktan kaynaklanan sıkıntıların devam ettiğini, köyde daha önce 206 hane bulunurken şimdi sadece 100 ev kaldığını, bu ailelerin çoğunun öldüğünü bir kısmının ise Adana ya da Konya’ya göç ettiğini bildirmiştir. Gezgin bölgede yetiştirilen hayvan mevcudunu da ayrıntısıyla aktarmıştır. Buna göre yörede bulunan 48.000 koyun ve

⁴³ E. J. Davis, *age*, s. 17, 26-29, 48, 136-137.

⁴⁴ E. J. Davis, *age*, s. 297-302.

keçiden şimdi sadece 400 adet, 500 adet öküzden sadece 100 adet, 900 buzağıdan 25 adet kaldığını, 400 adet inek sayısının ise pek değişmediğini ifade etmiştir⁴⁵.

Davis'in bildirdiğine göre Kılbasan köyüne vergi toplamaya gönderilen zaptiyelerin köylülere vergi borçlarını yirmi dört saat içinde ödemeleri yolundaki uyarılarına, bu sistem altında yaşamaya alışmış köylüler hiç şaşırılmamışlardır. Bu şartlar altında Türk köylerindeki özellikle son on yıllık süre boyunca tahribat ve nüfus azalmasının kolay düzelmeyeceğini bildiren gezgin, bölgede kıtlık yılları boyunca Müslümanların malı mülkü nesi varsa Ermeni ve Rum tefecileri tarafından satın alındığını dile getirmiştir⁴⁶.

Yine Davis, bölgenin genelinde kıtlıktan kaynaklanan korkunç bir manzara ile karşılaştığını, pek çok insanın öldüğünü, ölen çocukların sayısının ise ancak Allah tarafından bilinebileceğini bildirmektedir⁴⁷. İfadelerden anlaşılacağı üzere bölgedeki kıtlık ve ekonomik problemler halkın ciddi sorunlarla karşılaşmasına yol açmıştır.

Gezgin, bölgede tarımı etkileyen bir başka unsur olarak zararlılardan bahsetmiştir. Davis, bölgede "sıçan" denilen zararlı hayvanların çok miktarda bulunduğunu, bu hayvanların ürünlere önemli miktarda zarar verdiğini, insanlara bu hayvanlara karşı ne gibi bir tedbir alınacağı sorulduğunda halkın, binlerce fare bulunduğunu ve eğer herkesin bir düzine fare öldürürse bu hayvanların sonunun geleceğini ifade ettiklerini bildirmektedir⁴⁸.

Davis, bölgede önemli bir geçim kaynağı olan mevsimlik işçi sisteminden de bahsetmiştir. Buna göre, hasat zamanı 50 bin ile 70 bin arasında işçi çalışmak üzere Adana'da toplanmaktadır. Bu işçilerden yaklaşık 20 bini Suriyeli Araplardan olup bunlar Lâzkiye, Trablusşam ve Antakya gibi bölgelerden şehre ulaşmaktadırlar. Keza 40 bin civarında işçi ise Kürtlerden olup bunlar, Maraş, Antep, Harput ve Diyarbakır'dan gelmektedirler. İşçilerin bazılarının ise Halep'ten geldiğini bildirmektedir. Gezgin bu işçilerin ve ailelerinin oldukça düşük ücretlerle çalıştıklarını, çok azının kısa sürede gerekli parayı kazanarak memleketlerine dönmeyi düşündüğünü, işçilerin büyük çoğunluğunun bir kulübe ve koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlara sahip olduklarını bildirmektedir. Gezgin bu ifadelerinin ardından bölgedeki işçilerin karakter yapısına değinmiş ve bu kişilerin barışsever insanlar olduklarının altını çizmiştir.

Yine gezgin Davis, Adana'da pazar kurulduğunda çok sayıda işçi ve köylünün erkenden şehre geldiğini ve günlük işlerde ücret karşılığında çalıştıklarını bildirmektedir. Gezgin şehirdeki gündelik işlerin ücretlerine de ayrıntısıyla değinmiştir. Buna göre, mesela çayır biçmek 1,5 kuruş, orakçılık 2,5 kuruş olup bu kişiler yaklaşık 3,15 veya 5,5 dolara denk gelen günlük işler yapmaktadır. Davis'in büyük şehirler hariç altın paranın çok nadir görüldüğünü, hatta gümüşün bile oldukça az bulunduğunu, en çok kullanılan paranın ise

⁴⁵ E. J. Davis, *age*, s. 297-302.

⁴⁶ E. J. Davis, *age*, s. 304.

⁴⁷ E. J. Davis, *age*, s. 228-229, 233, 297.

⁴⁸ E. J. Davis, *age*, s. 228-229, 233, 297.

üzeri gümüşle kaplanmış ayarı bozuk para olduğunu ve bunun da Kırım Savaşı'nın bir sonucu olduğunu ifade etmektedir⁴⁹.

Sosyal Yapı

Gezgin Davis, şehrin sosyal yapısı hakkında da bilgiler vermektedir. Davis'in bildirdiğine göre Adana'da muhtemelen 20 bin kişi yaşamaktadır⁵⁰. O, şehir nüfusunun büyük bir kısmının Müslümanlardan oluştuğunu, fakat Hıristiyanların ise azımsanmayacak bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Şehirde yaşayan çok sayıda Ortodoks Ermeni, az miktarda Katolik Ermeni, Rum ve bir miktar Protestan ile Amerikan Presbiteryen kilisesine mensup misyoner bulunduğunu ifade etmiştir. Şehirdeki Hıristiyanların en önemli kısmını Ermenilerin oluşturduğunu, yaklaşık beş yüz Rum evinin bulunduğunu ancak Katolik nüfusun oldukça az olduğunu bildirmektedir⁵¹.

Gezgin, şehirdeki Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkilere de değinmiş, Türkiye'de Müslim ve gayrimüslim halkın ve çocukların barış içinde yaşadığını gözlemlerine eklemiştir⁵².

Adana'daki okullar hakkında da bilgi veren Davis, şehirde yüz yirmi Protestan Ermeni ve iki yüz elli Rum ailesinin bulunduğunu, bu toplulukların bir kilise ve bir okullarının bulunduğunu, gayrimüslim okullarında okuma yazmanın dışında coğrafya, aritmetik, matematik, dil bilgisi, Fransızca, tarih gibi derslerin okutulduğunu, kız çocukların da okula gittiğini ifade etmektedir. Şehirdeki Türk okullarında ise sadece Türkçe okunup yazıldığını, kız çocuklarının okula gitmediklerini, Türkçe'nin yanında çocukların ayrıca Farsça ve Arapça okuyup yazmayı öğrendiklerini, bunların yanında coğrafya, basit matematik ve aritmetik gibi derslerin verildiğini bildirmektedir. Davis, hükümetin bütün din mensuplarına kendi okullarını açma konusunda serbestlik tanıdığına da dikkat çekmiştir⁵³.

Davis, benzer şekilde Tarsus'tan bahsederken kasabada yirmi dört Protestan Ermeni ailesinin yaşadığını, yaklaşık otuz okul çocuğunun bulunduğunu ve bunlardan yarısının kız yarısının ise erkek olduğunu, bu çocukların okulda okuma, yazma, aritmetik, Türkçe ve Ermenice dillerini öğrendiklerini ve hükümetin bu insanları hiç rahatsız etmediğini nakletmektedir⁵⁴.

⁴⁹ E. J. Davis, *age*, s. 297-302.

⁵⁰ E. J. Davis, *age*, s. 49-51, 169; Osmanlı topraklarında 1830 yılında yapılan genel nüfus sayımına göre bu tarihlerde Adana'da 6501 erkek nüfusun bulunduğu ve muhtemelen bir bu kadar da kadın nüfusun bulunduğu hesaba katılırsa yaklaşık 13.000 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. bkz. Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 49; Osmanlı'daki bu nüfus sayımı ile ilgili ayrıca geniş bilgi için bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt: III, Transkripsiyon Tamer Erdoğan, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 640-642. Gezgin Davis ise 1830 tarihinden yaklaşık kırk beş yıl sonra şehre geldiğine göre nüfusun bu süre zarfında 20 bini bulmuş olması mümkün görünmektedir.

⁵¹ E. J. Davis, *age*, s. 183.

⁵² E. J. Davis, *age*, s. 33.

⁵³ E. J. Davis, *age*, s. 26-27, 192-193.

⁵⁴ E. J. Davis, *age*, s. 33.

Dinî Yapı

Seyyahların ilgisini çeken önemli konulardan birisi de Türk toplumunun dinî yapısı ve ibadet mekanları olmuştur. Gezginler, Türklerin ibadet mekanlarını, ibadet şekillerini, dini törenlerini görmek için özel bir çaba sarf etmişlerdir. Ancak genel olarak gezginlerin İslam dinini yeterince tanımaması ve halkın dilini bilmemesi nedeniyle yapılan ibadetlerin doğru anlaşılması zorlaşmıştır. Ayrıca Batılı gezginlerin camilere girmesi ve buraları görmesi padişahın iznine bağlı olması nedeniyle seyyahlar bu konuda serbestçe davranamamışlardır. Bu durum gezginlerin Türk insanının dinî hayatını doğru anlamasını zorlaştırmış, bazı dini olayları kendi anlayışlarına göre değerlendirmişlerdir.

Mesela gezgin Davis, Adana sokaklarında dolaşırken yakınlardaki caminin müezzininin düzenli olarak ezan okuduğunu, onun sesinin son derece güzel olduğunu, ezana yumuşak bir sesle başladığını, minarelerden sesin özellikle gecenin sessizliğinde büyüleyici geldiğini ve sesin birden ve yüksek notadan sona erdiğini bildirmektedir. Davis, bazı arkadaşlarının gece yarısı duyulan bu seslerden rahatsız olup, Türkler hakkında “*deli adamlar*” diye mırıldandıklarını ancak kendisinin ezanı son derece beğendiğini belirtmektedir. Hatta bazen de gecenin karanlığında uzaklardan başka minarelerden ezan sesleri duyulduğunu bildirmektedir⁵⁵.

Davis, Türklerin kendilerince kutsal mekanlara ehemmiyet verdiklerini de anlatmaktadır. Mesela gezgin, Tarsus'ta ziyaret ettiği Ashab-ı Kehf mağarasında hepsi kardeş olan yedi Hıristiyan'ın başından geçenleri aktarır. Kardeşlerin bulunduğu mağaranın duvarları zalim Trajan Decius'un emriyle kapatılır ve kardeşler içeride bir rivayete göre 157 yıl bir başkasına göre ise 309 yıl II. Theodosius zamanına kadar mucize kabilinden uyurlar ve neticede buradan kurtulurlar. Davis, burasının Müslümanlar için önemli bir mekan olduğunu ve dönemin Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in annesi Valide Sultan'ın buraya yeni bir cami inşa ettirdiğini ve yıllık belirli bir miktar para ile ihtiyaçlarını karşıladığını bildirmektedir⁵⁶. Bu anlamda XV. yüzyılda Türkiye'yi gezen Fransız gezgin Bertrandon de la Broquière, Adana'da Türklerin nasıl ibadet ettiğini ve adaklarını nasıl yaptıklarını gördüğünü, Türklerin de gezginin kendine has dualarını okuduğunda bu duaları “*harikulâde*” olarak nitelendirdiklerini bildirmektedir⁵⁷. İfadelerden anlaşılacağı üzere Türklerin dini özellikleri ve ibadetleri, gezginleri olumlu anlamda etkilemiş ve ilgilerini çekmiştir.

El Sanatları-Kilim

Davis'in gözlemlerinde bölgede üretilen el sanatlarıyla ilgili bilgilere de rastlanmaktadır. Gezgin bölgede son derece güzel kilimler gördüğünü aktarmaktadır. Gezgin'e göre, Türk kilimleri İran ve Horasan kilimlerinden derece olarak aşağıda olmasına rağmen güzellik ve parlaklık olarak olağanüstü görünüme sahiptir. Davis, bölgede el sanatı

⁵⁵ E. J. Davis, *age*, s. 42.

⁵⁶ E. J. Davis, *age*, s. 169-170.

⁵⁷ Bertrandon De La Broquière, *Bertrandon De La Broquière'in Deniz Aşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 173.

İNGİLİZ GEZGİN EDWIN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ

olarak dokunan çok sayıda güzel kilimin Adanalı bir Rum tüccar tarafından Viyana'da sergilendiği bilgisine yer vermiştir. Hatta tüccarın bu teşebbüsünden dolayı ödül kazandığını dile getirmiştir.

Gezgin, Türk kilimlerinin ölçülerinin 120 cm'den 4 metreye kadar değiştiğini, kilimlerin üç liradan başlayan fiyatlara satıldığını bildirmiştir. Davis'e göre kilimler bu fiyatlardan daha düşüğe de alınabilir. Özellikle Adana'da karşılaştığı Mr. Schiffmann'ın kilimlerine hayran olduğunu bildiren Davis, ülkede para konusunda sıkıntı olduğu için fiyatlarının son derece ucuz olduğunu, boyutları oldukça büyük bir kilimin 2 liraya satıldığını, Karaman Kilimi olarak geçen türün ise 4 lira olduğunu, kilimlerde oldukça güzel bir koyu kahverengi boya kullanıldığını ancak bunun nasıl elde edildiğini öğrenemediğini bildirmiştir. Bununla birlikte gezgin, Türk kilimlerinin Kahire pazarında satılan İran halılarından derece olarak aşağı seviyede olduğunu eklemektedir⁵⁸.

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Türkiye'ye gelen İngiliz gezgin E. J. Davis, Adana ve çevresinde gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmış ve önemli bilgiler vermiştir. Gezgin seyahatnamesinde Adana şehrinin gayet iyi görüldüğünü, belirli yerler hariç sokakların temiz, kalabalık ve kaldırımların iyi döşenmiş olduğunu, sokakların temiz olup bazı yerlerin aydınlatıldığını, pek çok yerin güzel görüldüğünü ve her yerin övülmeye değer olduğunu bildirmektedir. Bu durumun Tanzimat Dönemi'yle başlayıp, sonrasında devam eden bayındırlık çabalarının neticesi olarak şehirlerde meydana gelen dönüşümün bir sonucu olduğu düşünülebilir.

Davis'in şehirle ilgili izlenimlerine bakıldığında bölgenin tarımsal zenginliğine ve iklimden kaynaklanan avantajlara hayranlıkla değindiği görülür. Ayrıca Adana ve çevresinde bulunan şehirlerdeki hane sayısından hayvan sayısına, maden işletmesinden ekonomik faaliyetlere ve el sanatlarına kadar ayrıntılı bilgiler veren gözlemleri, XIX. yüzyıl İngiliz gezi edebiyatının en önemli özelliklerindedir. Bu durum genel olarak Doğu Akdeniz'de değişen ticarî dengelerin bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Zira bu dönemde İngiltere en güçlü dönemini yaşamakta olup kaynakları zengin olan alanlar potansiyel sömürü bölgesi olarak görülebilmektedir.

Seyahatnamedeki dile bakıldığında Türklerin tembelliğine ve Türk yöneticilerin yeteneksizliğine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Adana ve çevresinde Türklerin yaşamış olduğu fakirlik ve kıtlığın, kaynakların verimli kullanılamamasından ve tembellikten kaynaklandığına değinilmiştir. Örneğin gezgin, Adana halkını eleştirirken bölgedeki yoksulluk ve sefaletin sebebinin Türklerin tembellik ve tedbirsizliğine bağlamaktadır. Davis, ülkede mahsulün iyi olması durumunda Mekke'ye hac için gidildiğini veya bir başka kadınla evlendiğini yahut aylak aylak gezilerek sahip olduklarını tüketene kadar oburca yenilip içildiğini, hasadın kötü gitmesi durumunda ise insanların açlığın sınırına geldiğini iddia etmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Türklere atfedilen "*tembellik, uyuşukluk,*

⁵⁸ E. J. Davis, *age*, s. 52, 151-152.

kaynakların verimli kullanılmaması, yöneticilerin beceriksizliği ve yeteneksizliği” gibi söylemler kendisini İngiliz diplomasisinden ayıramayan XIX. yüzyıl gezi edebiyatının klasik vurgusudur.

Keza Davis, Türk yöneticilerini gevşek tavırlarını ve kendi çıkarları için çalışmalarını eleştirmiştir. Yine gezgin, bir kısım yöneticinin, halkın iyiliği için bir şeyler yapmaya çalıştığını, fakat sık sık görev yerlerinin değişmesi sebebiyle çalışmalarını yarıda bırakmak durumunda kaldıklarını bildirirken yönetim yapısının oldukça bozulmuş olduğundan bahsetmektedir. Davis’e göre Osmanlı Devleti’nin kaynakları yöneticilerin beceriksizliği ve tembelliği yüzünden boşa sarf edilmekte, Türkiye’nin zengin kaynakları ve bunları işletemeyen bir devletin varlığının altı çizilerek kaynakları daha verimli işletecek güçlü bir devletin varlığına ihtiyaç olduğu sezdirilmektedir.

Adana ve çevresinde Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilişkilerine de değinen seyyah, Adana’nın nüfusunun önemli kısmının Müslüman olduğunu fakat Hıristiyanların da azımsanamayacak bir nüfusa sahip olduğunu altını çizerek şehirdeki Müslüman ve gayrimüslim halkın ve çocukların barış içinde yaşadıklarına da vurgu yapmıştır.

Sonuç olarak Davis’in izlenimleri ayrıntılı, özgün, nesnel ve objektif ifadeler içermekle birlikte Türklere bakış açısı ve değerlendirme biçimi olarak kendisinden önce var olan önyargılardan tamamen sıyrılmış değildir.

İNGİLİZ GEZGİN EDWIN JOHN DAVIS'İN SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIX. YÜZYILIN
SON ÇEYREĞİNDE ADANA VE ÇEVRESİ

Kaynakça

- AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Cilt: III, Trans. Tamer Erdoğan, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayını, İstanbul 1999.
- BAĞIŞ, Ali İhsan, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)*, Başbakanlık Yayını, Ankara 1985, s. 43-52.
- BAŞKAN, Seyfi, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Resim*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.
- BİLİCİ, Z. Kenan, "Bir Gezginin Gözüyle 19. Yüzyılda Karaman'daki Anıtlar", *Milli Kültür*, Sayı: 56 (Mart 1987), s. 78-81.
- BOWEN, Harold, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, Longmans Green Co. Ltd., London 1948.
- BROQUIÈRE, Bertrandon De La, *Bertrandon De La Broquière'in Deniz Aşırı Seyahati*, (Çev. İlhan Arda), Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- BULUT, Yücel, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2002.
- BURNABY, Fred, *At Sirtında Anadolu*, (Çev. Fatma Taşkent), İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- ÇAM, Nusret, "E. J. Davis'in Seyahatnamesine Göre 115 Yıl Önce Anadolu'dan Resimler", *Kültür ve Sanat*, Sayı: 11 (Eylül 1991), s. 50-55.
- DAVIS, Edwin John, *Life in Asiatic Turkey a Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*, Edward Stanford Publishing, London 1879.
- DAVIS, E. J., *Anatolica: or, The journal of a visit to some of the ancient ruined cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*, Grand and Co. Publishing, London 1874.
- DAVIS, E. J., *Osmanlı Proverbs and Quaint Sayings*, Sampson Low Publishing, London 1897.
- ERSOY, Osman, "Bir İngiliz Konsolosunun 1846 Yılında Erzurum'dan Kars'a Seyahati", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 2-3 (Ankara 1964), s. 237-249.
- HEPPNER, Harald, "Aydınlanma Çağında Batılıların Türk İmaji", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmaji Sempozyumu*, (28.X-1.XI.1985), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1987, s. 107-114.
- HOWARD, George William Frederick, *Türk Sularında Seyahat*, (Çev. Şevket Serdar Türet), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- KABBANI, Rana, *Avrupa'nın Doğu İmaji*, (Çev. Serpil Tuncer), Bağlam Yayınları, İstanbul 1993.

- LEWIS, Bernard, "Doğu'ya Giden Bazı İngiliz Seyyahları, (Çev. Esim Erdim-Salih Özbaran), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: II (İzmir 1984), s. 245-264.
- MOLTKE, Feldmareşal Helmuth Von, *Türkiye Mektupları*, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, (Çev. Can Yücel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- RACZYNSKI, Edward, *1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyâhat*, (Çev. Kemal Turan), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.
- ROBINS, Kevin, *İmaj Görmenin Kültür ve Politikası*, (Çev. Nurçay Türkoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999.
- SPRY, William James Joseph, *Life of the Bosphorus Doings in the City of the Sultan Turkey Past and Present*, H. S. Nichols Publishing, London 1895.
- ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007.
- TODOROVA, Maria, *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, (Çev. Dilek Şendil), İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2013.
- ÜNLÜ, Selçuk, "Jacob Philipp Falmmeyer ve 19. Asır Osmanlı Türkiye'si", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 16 (Şubat 1982), s. 142-154.